

50 KÖNYV A NAGY REAKCIÓS KÖNYVESPOLCRÓL*

ALMÁSY LÁSZLÓ: *AUTÓVAL SZUDÁNBA*

A ma Ausztriához tartozó Borostyánkőn, 1895-ben született Almásy László Ede számára a múlt század első fele egyetlen nagy kaland volt. Összetett személyiségében egyszerre volt jelen a régi vágású gróf és a minden műszaki újdonság iránt fogékony modern ember. Mindez élénk tudományos érdeklődéssel és erős társasági hajlammal párosult.

Minden azzal kezdődött, hogy tizenhat évesen lezuhant a maga eszkábálta vitorlással, majd az I. világháborúban felderítő-pilótaként teljesített szolgálatot a Dnyeszter mentén. 1921 húsvétján a visszatérni szándékozó IV. Károly sofőrje volt, majd a Steyr márkakereskedőjeként dolgozott, és az osztrák cég színeiben több autóversenyen is részt vett. 1926-ban Esterházy Antallal autóval járta be Egyiptomot és Szudánt, később vadászexpedíciókat vezetett a térségbe, melyeken Széchenyi Zsigmond és Horthy Jenő, a kormányzó testvére is részt vett. A sivatagi tesztautózást felfedezőutak követték 1929 és 1937 között. 1941-től, német kérésre, Rommel *Afrikakorps*ába került, mélységi felderítéseket végzett és speciális megbízatásoknak tett eleget. 1944 őszén egykori egyenruhája által biztosított tekintélyét felhasználva zsidókat bújtatott a nyilasuralom alatt lévő Budapesten. 1946-ban népbíróság elé került – jórészt II. világháborús kalandjait megörökítő, indexre tett beszámolója miatt –, de Germanus Gyulának hála ejtették az ellene felhozott, hamis vádak. Ezután Ausztriába távozott, majd egyiptomi szolgálatba állt. Életének a szakadatlan utazások egyikén kapott betegsége vetett véget, 1951-ben.

Filozófiája szerint „korunk műszaki vívmányai, a gépkocsi és a repülőgép, legyőzték a végtelen homoktenger hozzáférhetetlenségét”. A vagány, gépolajtól feketéllő, napszítata arcú arisztokrata, aki ma hórihorgas alakjával, stájer bőrnadrágjában, vadászingében és Afrika-kalapjában egy gyarmatokon játszó angol vígjáték címszereplőjének tűnik, úttörőként járta végig mindazokat a félelmetes, egyúttal varázslatos tájakat, „ahol a homok határos a sziklával, a semmi a végtelenséggel”.

Valódi Szahara-kutatóvá 1929-ben vált, amikor újra felfedezte Egyiptom legendás sivatagi karavánútját. Ekkor hallott a Zarzura oázisról, amelyet 1932-ben talált meg. A következő évben Frobenius társaságában a Líbiai-sivatagba utazott repülővel, és felfedezte a prehistorikus idők fantasztikus falfestményeit évezredek óta csendben őrző Képek völgyét és Úszók barlangját. 1935–37-ben brit-egyiptomi felkérésre a líbiai homoktenger fehér foltjait törölte le a térképről, és rátalált a Nílus-menti magyarokra. „Mint automobilszakértő kezdtem, mint térképész és régész folytattam” – írta pályájáról, szerényen elhallgatva, hogy időközben kiváló íróvá is vált. Tizenöt évnyi afrikai kutakodását ugyanis alaposan doku-

* A válogatás szempontjairól lásd lapszámunk beköszöntőjét. (A Szerk.)

mentálta (*Autóval Szudánba*, 1929; *Az ismeretlen Szahara*, 1935; *Levegőben... homokon...*, 1937; *Rommel seregénél Líbiában*, 1943), de a számos, idegen nyelven is írott szaktanulmány mellett még egy ifjúsági regény is belefért az idejébe (*Suhanó szárnyak*, 1937).

Almásy a '20-as évek végén egyszerre vált világszerte ismert rekorderré, felfedezővé és íróvá; ennek a Magyar Földrajzi Társaság műves kiadásában megjelent *Autóval Szudánba* állít emléket. Almásy és Esterházy 1926 februárjában Alexandriából indult útnak egy hathengeres Steyr túragépkocsival, hogy Kairón és Luxoron áthaladva az egyiptomi határtól 1300 km-re található szudáni Kartúm városába jusson, a nem túl barátságos Núbiai-sivatagon keresztül törve. Almásyék egyedülálló teljesítményt mutattak fel azzal, hogy a többnyire járatlan részekben 3 ezer kilométert tettek meg gépkocsival, még hozzá a kettőezer-ötszáz kilométeres Kairó–Kartúm távolságot mindössze tizenkét utazónap alatt! Mindez persze nemcsak a két mágásznak biztosított hírnevet, hanem a Steyr számára is kiváló reklámnak bizonyult.

A táv elejét még autóúton, majd öntözőcsatornák és dűledező töltések mentén tették meg, aztán mintegy félezer kilométert haladtak vasúti talpfákon úgy, hogy a sínpart a kerekek közé vették. A vágányok végeztével azonban maradt a klasszikus, vádikkal és khorokkal nehezített sivatagi terep. Az egyébként is viszontagságos utat tovább nehezítette, hogy az egyhangú tájon gyakran napi tizennégy órát vezettek, s a finom porból álló homoktengeren átgázolva a kocsi olykor tengelyig süllyedt a sivatagban. A gép azonban sohasem hagyta cserben őket, pedig arab kísérőjük ügyetlensége és a terep adottságai mellett állandóan a tűréshatárig hajszolták a motort. A hajnaltól késő estig tartó, megterhelő utak során didergős reggelektől negyven fokos rekkenő nappali hőségen át egészen a dermesztő éjszakákig ingadozott a hőmérséklet, így nem csoda, ha a bőrből készült – ma gumiból előállított – alkatrészek többször is kőkeményre száradtak. A homokviharak pedig rendre apró szemcsékkel tömték el a jármű berendezéseit. A strapabíró osztrák gyártmánynak azonban semmi sem ártott: hol kilométereket haladtak egyesben-kettesben, hol 90-nel száguldottak: az út végén már whisky került a hűtőbe és petróleumot töltöttek a benzintankba. Almásyék persze magukat sem kímélték, az alig kibírható hőségben gyakran előfordult, hogy 20–30 kilométerért órákat küzdöttek, amikor a homokban elakadva deszkákon és hálókön törtek előre.

A könyv második fele a rekord jutalmát mutatja be, ez ugyanis a korszak jellegzetes főúri szórakozásának naplója, amely a Kék-Nílus Dinder nevű, szudáni mellékfolyója mentén töltött kéthetes vadászatról szól. Az 1926 tavaszán, a szudáni szavannán zajló vadászat során Almásy és Esterházy bivalyt, gazellát, antilopot és zsiráfot lőtt, de az ezekről szóló beszámolóból sokat megtudunk a bennszülöttek szokásairól, a térség változatos vadvilágáról és a korrekt vadászat mibenlétéről is.

Almásy kalandvagyó jelleméhez hozzátartozott az a jó értelemben vett, gerinces világpolgárság, amely a régi főnemesség legjobbjaira volt jellemző. Hol angolul társalog a kairói brit társasággal, hol franciául beszélget Szudánban élő európaiakkal, de megérteti magát a görög származású telepessel és a berber, arab egyiptomiakkal is, németül

pedig magától értetődően tud. Könyve bevezetését viszont ugyanilyen természetességgel azzal zárja, hogy büszkén megjegyzi: „a mi kis piros-fehér-zöld zászlónk lobogott végig Szudán úttalan utain”.

Békés Márton

ANTALL JÓZSEF: *MODELL ÉS VALÓSÁG I–II.*

„Miniszterelnök Úr! Magyarország csődben van, Európa szegényházává züllött. Hogyan akarja Ön kivezetni az országot a nyomorból?” – ezt kérdezte a Der Spiegel Antall Józseftől 1990-ben, azonban a közvélemény Antall megítélésekor mára jellemzően elfelejtette, kormányának mivel kellett akkor szembenéznie. Különösen azért nem lehet megérteni Antallt az egykori lehetőségeknek és körülményeknek az ismerete nélkül, mert ő valóban egy 19. századi típusú „bismarcki réalpolitikus” volt (Tölgyessy Péter kifejezése), aki számára a politikacsinálás mindig is a fennálló viszonyok közepette elérhető (megítélése szerint) legjobb lehetőség megvalósítását, a legjobb kompromisszumot jelentette. Ismerői szerint a gyerekkorától politikusnak készülő Antall számára a tudományos pálya egyértelműen csak egy volt a lehetséges számos kerülőút közül, amíg a politikába nem tudott közvetlenül belépni. (Jobban mondva visszatérni: ugyanis mindössze 24 éves, amikor 1956-ban Tildy Zoltán és Kovács Béla megbízzák a kötet függelékében is közölt, *A Független Kisgazdapárt tervezete a politikai kibontakozás biztosítására* című tervezet elkészítésével.) Az akadémikus tudomány és a kutatás nem vonzotta, tudományos szempontból is azon a területen nyújtotta a legjelentősebb teljesítményt, amely leginkább politikusi szerepet igényelt: az intézményvezetés terén.

Az Antall-életmű két kötete halála után, 1994-ben jelent meg. Az első kötet az írásokat, a második a magyarországi és külföldön elmondott beszédeket illetve interjúkat tartalmazza. A '90-es években számos bölcsészből, értelmiségiből lett politikus adta ki összegyűjtött írásait. Antall abban különbözik legtöbbjüktől, hogy míg mások nemcsak írásaikban, hanem 1989 után politikusként is ideológusok maradtak, akik értelmiségi vágyakkal kívánták felülírni a valóságot, a történész Antall már a legelső írásaiban is elsősorban politikus. Az első kötet tanulmányai ugyanis nem klasszikus értelemben vett szaktudományos művek. Ezeknek két, egymással szorosan összefüggő jellemzője, hogy tárgyukról ismeretterjesztő jelleggel mindig rövid, de átfogó történeti képet adnak, valamint egyfajta politikusi nézőpontot érvényesítenek: hogy milyen cselekvési lehetőségekkel és motivációkkal rendelkeznek a szereplők a felvázolt helyzetekben, illetve hogy ezekből a helyzetekből a szerző szerint milyen politikai lépések következnek.

Bár korántsem tekintette valamiféle példaképnek, mégsem véletlenül lett az Eötvös Józseffel foglalkozó tanulmány (*Modell és valóság. Eötvös József a kiegészítő politika sodrában*) az egész kötet címadója: az elv és a gyakorlat, a vágyak és a realitások összeegyeztetése az, ami Antallt mindenekelőtt érdekelte. Így vált számára a 19. századi politikai kultúra és különösen a kiegyezési politika magának a politikának a modelljévé, amely saját gondolkodását is alapvető-

en meghatározza. Igen szemléletes példa erre a már említett kisgazdapárti tervezet. Ebben a fiatal Antall, amikor felkérésre megtervezi a szovjet csapatok kivonulásának menetét, többek között egy olyan kompromisszumot vázol fel, miszerint az ENSZ-szel szembeni szovjet „diplomáciai idegenkedés” miatt mindkét fél számára baráti országoknak számító államok csapatait kell a rend biztosítására felkérni: lengyeleket, jugoszlávokat és finneket.

Ez a fajta ízig-vérig 19. századi, az ellenfelet okos kompromisszumokba belekényszeríteni és azokon keresztül semlegesíteni akaró politika az, amit Antall maga is folyamatosan megvalósít a kerekasztal-tárgyalások egyezségeitől az MDF–SZDSZ-paktumon át egészen az MDF-ben egy ponton a többséget maga mögött tudó Csurka István taktikus kiszorításáig. A 20. század végének Magyarországon azonban a közvélemény már nem nagyon tudott mit kezdeni ezzel a régi vágású politikai magatartással. Az említett eseményekből így született a folklórban a kommunistákkal és a liberálisokkal (meg persze a zsidókkal) való titkos rózsadombi paktum, a másik oldalon pedig a Csúrkával való eszmei azonosulás, a fasizmus vádja. Hogy ennek a politikának a megmagyarázását, „eladását” Antall maga nem is tartotta fontosnak, jól mutatják a második kötetben összegyűjtött politikai beszédek, amelyek jellemzően tanácsadók és spin doctorok segítségével íródtak, és látványosan nem vesznek tudomást a modern tömegdemokrácia igényeiről.

A *Modell és valóság* nemcsak Antall reálpolitikusi gondolkodásának, hanem a magyar rendszerváltozás megértésének is egyik elsőszámú forrása.

Panyi Szabolcs

BABITS MIHÁLY: *ELZA PILÓTA VAGY A TÖKÉLETES TÁRSADALOM*

„De talán úgy kell és már elvégeztetett. / Én már összeomlott városokat látok. / Vad paloták helyén csendes romhegyeket, / s betonok gögjéből törmelék sziklákat.”

(Babits Mihály: *Az Isten és ördög...*)

Az átlagolvasó bizonyára nem az *Elza pilótát* említené először, ha arra kérnénk, nevezzen meg egyet Babits Mihály regényei közül. A Freud hatását magán viselő *Agólyakalifa* vagy a középosztály hanyatlását bemutató *Halálfiú* jóval ismertebb darabjai az életműnek, mint ez a disztópia, amely méltán helyezhető a műfaj élvonalába. Az *Elza pilóta* nem vall szégyent Zamjatin *Mi* című regénye, Orwell 1984-e vagy Huxley *Szép új világa* mellett sem. Az *Elza pilóta* előzményét 1931-ben, éppen a *Szép új világ* megjelenésének évében közölte folytatásokban a Pesti Napló, *Fekete olvasó* címmel. A regénnyé átdolgozott változat két évvel később, 1933-ban jelent meg, és Karinthy Frigyes illetve Schöppflin Aladár kedvező kritikái ellenére sem ért el átütő sikert.

A Kant örökbéke-tervezetét fordító Babits az *Elza pilótában* Kant antitézisért írt meg. A mű az Örök Háború korában játszódik, keletkezéséhez képest úgy száz évvel később,

egy olyan világban, melyben a béke már csak az idősebb generációk emlékében él. A világ rendezőelve a totális háború: az öncélú tudomány, a vallás, a művészetek csupán egy történelem előtti kor anakronisztikus maradványaiként élnek. A fiatal férfiak a fronton pusztulnak el, és egy új törvény lehetővé teszi, hogy besorozzák a nőket is. Elza, egy bornírt tisztviselő lánya pilótaként kerül a harctérre: gépével lezuhan, az ellenség elfogja. Életéért cserébe aztán szülővárosát kell lebombáznia.

Az *Elza pilóta* a 19. század optimizmustól duzzadó haladáshitének lesújtó kritikáját adja: az idők végezte eljött, csak hogy nem a Paradicsom, hanem a permanens Háború képében. A gépek, a világ jobbításának eszközei az ember ellen fordultak, végsősoron az embert magát is gépezetté redukálták, fogaskerékké változtatták a háborús masinériában. A tudomány a repülő, bombák, halálsugarak, vagyis a pusztítás tudományává vált. A tökéletes társadalomba nem hatol be a napfény: az emberek üregekben, óvóhelyeken húzzák meg magukat az ellenség támadása, de egymás elől is. A tömegek túlnépesedett városokba zsúfolódtak, a családok szétestek, a lelkiismeret hangját pedig a légószirénák vijjogása nyomja el. Babits tökéletes társadalma a lehetséges világok legrosszabbika: falansztere nem csupán üres és unalmas, mint Madáché, de lakóit állandó életveszély is fenyegeti.

Babitsot azonban nem a totális állam érdekli, hanem az annak árnyékában élő emberek sorsa. Legérdekesebb közülük talán Schulberg professzoré, a körzeti hadiorvosé. Schulberg szülei kérésére testi fogyatékosná operálja a megszületetett csecsemőket, hogy később ne tudják besorozni őket. Így hosszabb életet nyernek, amivel a hátszágban szolgálhatják a háborús célokat. Schulberg egyszerre régi vágású figura, aki afféle hobbihumanistaként a háború előtti kor könyveit tanulmányozza, másrészt a hatalom lelkes kiszolgálója, élet és halál ura.

Babits hiába szánta intésnek, nem pedig próféciának az *Elza pilótát*. A totális harc eszméje, legyen az fajoké vagy osztályoké, a világ szerencsétlenebbik felén épp a schulbergék évszázadát teremtette meg.

Baranyi Márton

BABITS MIHÁLY: *ESSZÉK, TANULMÁNYOK*

Határvonások: az írástudó és a politika

„Babitsot belső passzivitás bénítja”, „kevés cselekvő energiával áll szemben az élettel” – idézi Nemes Nagy Ágnes egy kritikus szavait.¹ Az élettényekre és írásaira tekintettel indokoltnak tekinthetjük a tanítvány kétségeit Babits „passzivitását” illetően.

Babits persze nem „politikai költő” Ady, s nem is „politikai gondolkodó”, mondjuk Németh László módján. Nem „vitézlő harcos” s nem fürge aggyal és bámulatos képzeleőerővel terveket kovácsoló stratégia. Őt makacsul egy partikuláris probléma, a „mit

¹ NEMES NAGY Ágnes: *A magasság vágya. Összegyűjtött esszék*, II., Magvető, Budapest, 1992, 69.

tegyen (és mit ne tegyen) a szellem embere a politika jelenségeivel szemben?” kérdése foglalkoztatja. A kérdésfeltevés érintkezik a politikával, de nem a politikára, hanem egy speciális szerepre, az „írástudó” teendőire irányul.

Lássuk néhány példán, hogyan birkózott Babits bő húsz éven át e határvonás problémáival.²

(Egy kudarc feldolgozása. A „szavak megtagadásától” a „rég szavakhoz való visszatérésig”) A proletárdiktatúra bukását követő hetekben, a „gazok” után a nemzetárulás vádját megfogalmazó „ostobákkal” szembekerülő Babits a *Magyar költő kilencszázötvenkilencben* című önvallomásában teszi az első kísérletet a szellem és a politika, a szellem embere (a költő) és a politikus közötti határ megvonására. Az írás védekezés a méltatlan vádakkal szemben, de ugyanakkor egy „bűnbánó remete” vallomása is. Szembenézés az írástudó felelősségével – a kimondott szó következményeivel: „[...] a szavak: cselekedetek. Aki szavakat mondott ki ezekben az időkben, az felelős azokért az eseményekért, amelyeket szavaival előkészített vagy elősegített. Kísérteties idők voltak ezek! Minden szó mintha varázsszó lett volna; oly ijesztő pontossággal követte őket sötét öccsük az Esemény, vádolva a kontár bűvészinásokat.” (I., 654)

A saját felelősségét is elismeri: „Az Emberi egység szószólója eszköz és cégér lett a pártzarnokság használatára; a szent Árkánusok készítője méregkeverők szállítójának érezhette magát, s a minden nemzetek barátja saját nemzetének is ellenségéül.” (I., 657)

Az önvád – ha csak rövid időre is – akkor a „Végső Kétség kopár szigetére”, a „Szavak Megtagadásához” (az esszébe iktatott *Ének a „Szavak Megtagadásának” korából* című versében a *haza, szabadság, népjáva, emberközösség* szavakat sorolja fel) vezetett (I., 656–657). De aztán Babits visszatér a „rég szavakhoz”; mindenesetre úgy, hogy „a nagy Tanulság után, amit a Forradalom adott”, élesen elválasztja a Szellem emberének szerepét, feladatát a politikai cselekvéstől. Mindenekelőtt azzal, hogy elutasítja a „Jobbra megy vagy balra?” – azaz a politika – kérdését: „A költő konzervatív! Sohasem érezte ezt annyira, mint akkor, mikor a Forradalom igéi testet öltöttek, és megteremtettek egy világot, mely minden volt, csak nem az ő világa. [...] nem, nem változás az, nem is elvtagadás, mikor ő azt kiáltja, hogy konzervatív! [...] Konzervatív: őrző. Mindig az volt.” (I., 661–662)

Babits konzervativizmusának nincs politikai tartalma. A kincsek őrzője nem a politikában él. „Az-e a hű őr, aki leszáll, harcol, lármáz – és magukra hagyja a kincseket? [...] Hagyjatok engemet! Politika? [...] Dobverőnek született a költő [...] Ezeké vagyok vagy azoké? Mindenkié vagyok! És senkié!” Dantét idézve mondja: „Magamból csinállok pártot magamnak” (I., 664).

Azt sejtjük, Babits érzi, hogy a *felülállás* deklarálásával még nem találta meg a keresett pozíciót. Esszéjét egy befejezetlenül hagyott verssel zárja. Benne ilyen sorokkal: „[...] ég tüzünk, és nincs szem, aki nézze; / hogy lévén, nem vagyunk;/ hogy jajt kiáltunk, s senki sem vesz észre, / s nem is siratva, nyomtalan halunk” (I., 666).

² BABITS Mihály: *Esszék, tanulmányok*, I–II., szerk. Belia György, Szépirodalmi, Budapest, 1978. (A Babits-esszéket és -tanulmányokat végig innen idézem.)

(*A probléma megértése – elkülönülés és érintkezés*) Egy évtizeddel később, *Az írástudók árulása* című, Julien Benda könyvére reagáló esszéjében már nem látjuk a társadalmi szerepvállaláshoz kapcsolódó kételyt, és nem jelenik meg a politika iránti ellenszenv sem. A két tevékenységforma elkülönítése viszont élesebb lesz, hiszen magában foglalja az illetékességi körök elhatárolását is.

A probléma nem kisebb, mint a már átélt, illetve az ismét felsejlő apokalipszis okainak vizsgálata (II., 209). Azt keresi tehát most is, amit az 1917-ben született *A veszedelmes világnézet* című esszéjében: a magyarázatot, mi tette, mi teheti lehetségessé a bekövetkezett és bekövetkezhető háborút, forradalmat. Akkor a „veszedelmes világnézetben”, „valami fatalisztikus cinizmusban”, „valami rezignált »minden mindegy« filozófiában”, a mögöttük lévő hangulatokban, életérzésekben találja meg az okokat (I., 510–517). E magyarázatelemek 1928-as írásában is megjelennek, de kiegészülnek Benda két „felfedezésével”. Az egyik a válság erkölcsi természetének kimutatása, a másik a problémának az írástudók árulásával való azonosítása.

Bennünket most ez utóbbi kérdése foglalkoztat. Mi az a hivatás, amihez az árulók hűtlenné lettek?

A definiálást a feladatához „hű” és az „áruló” írástudó összehasonlításával oldja meg. Mint írja, akár a körülmények szerencsés találkozása, akár valamely fejlődéstani okból fejlődött egy osztály, amely „nem materiális érdeket szolgált. Egyáltalán nem érdekeket szolgált.” Kialakult tehát „egy különös emberfajta, mely magasabb értékek letéteményesének érezte magát, túl a harcos csoportok érdekein, azok fölött, azoktól függetlenül” (II., 211).

Szerinte nem az a fontos, hogy e „különös emberfajta” „helyesen” határozta-e meg „Isten ígét”, a „tudomány törvényeit”, az „Igazságot”, nem is az, hogy e „kaszt” tagjai saját életüket az általuk vallott értékeknek megfelelően élték-e, hanem az, hogy feltételeztek „egy földi harcokon felülálló metafizikai hatalmat”, hogy „teljes tudatossággal szakadtak külön belsejükben a földi érdekek szolgálatától, szemeiket az egy Istenre függesztve, vagy az egy igazságra”, és képtelenségnek tartották volna annak hirdetését, hogy bármely földi közösség érdeke felette állna a morálnak és az igazságnak. Saját szavainkkal szólva, tehát a *szervezet* a fontos: a *spirituális* és a *materiális*, az *univerzális* és a *partikuláris*, az *örök* és az *aktuális* elválása, az erre alapozott munkamegosztás, a szerepek, a feladatok elkülönülése.

„Az Írástudó a Szellem embere; a Szellem pedig tudvalevőleg az, ami az egyes helyett az általánosra néz; s ennél fogva mintegy felülemelkedik a tények és esetlegességek hálóján; a Szellem összekötő és törvényadó princípium; a Szellem embere túllát ösztönein; talán nem képes legyőzni őket, de képes kritizálni: azaz képes normákat alkotni, melyek függetlenek maradnak az ösztönöktől.” (II., 212)

Az „igazi” írástudó e princípiumok őre. Az árulás a Szellemhez való hűtlenség, amit a „Vak Ösztönök dicsőítői”, a „harcok apostolai”, az „emberi Erkölcs és Közösség tagadói”, a Tények és Erő filozófusai” követnek el (II., 212).

S itt újabb határvonásra találunk. Az „igazi írástudó” nem azonos sem a tudóssal, sem a művésszel. A tudomány és művészet más logikát követ. Babits szerint e szférák története azt

bizonyítja, hogy az írástudók árulása „nem külső nyomás alatt jött létre, hanem magukból az írástudókból indult ki, gondolataiknak belső fejlődése kapcsán”. Hogy tehát „autochton és tisztán szellemi eredetű”: „Nem úgy történt, hogy az Ész meghódolt volna akármilyen tekintetek elől [...]. Ellenkezőleg, az Ész [...] csak önmagára hallgatva logikusan és tekintetek nélkül folytatta pártatlan bírói működését, s annyira ment tekintetnélküliségében, hogy végül saját magát is kritika alá vonta: s ez a paradox cselekedete lett megindítója annak a pszichológiai folyamatnak, mely a XIX. század folyamán szinte az Ész mazochizmusává fajult el, s végül is arra vezetett, hogy az Ember legnagyobb büszkesége, az állatoktól megkülönböztető Intelligencia, önmaga ásta alá saját tekintélyét.” (II., 217–218)

Az „Akarat morálját” hirdető Nietzsche, az ösztönt „a megismerés forrásává avató” Bergsonra, az „Igazság kritikáját” megkezdő pragmatistákra hivatkozva summázza az „Ész tekintetnélküliségének” következményét: az ész, az erkölcs, az igazság „trónfosztását” (II., 218).

A művész ugyanezen a módon, azaz hivatását követve válhat áruló írástudóvá: „Azelőtt az író a magas szellemiség embere volt. Ma legfőbb céljául minden szellemiség tagadását és kompromittálását tekinti. Még és még kíméletlenebb leleplezés az Emberség állatiasságáról, még és még szemérmetlenebb vallomás önnön állati mélységéből: ez az, amiben ma egyik író túl akar tenni a másikon.” (II., 226)

Nem kíván tilalomfákat állítani a tudomány és a művészet elé. Az „Igazság komplikált dolog” – mondja –, s ő, aki az „Igazság nevében” kezdte el az írást, nem akarja azt tétele kedvéért „kancsallá vagy sántává” tenni. Ismeri a súlyát azon írástudók dilemmájának, akik „a legteljesebb lelkiismeretességből lettek árulóvá, s mintegy az Igazság nevében tagadták meg az Igazságot”.

Mit tegyen tehát az „igazi írástudó”? Tagadja-e azt a „mély igazságot”, hogy voltaképpen „állatok vagyunk”? Ignorálhatja-e például Bergson antiintellektualista filozófiáját, az „új utat”, melyet ez a filozófia „az emberi szellem számára tört”? Vagy az „Igazság fogalmának azt a kitágulását”, amit a pragmatisták hoztak?

E kérdésre nemmel válaszol. De ugyanakkor a problémát újfogalmazza: a tudomány, a művészet szempontjaival szemben, az „írástudó” szempontjait érvényesítve:

„Mondogatják, hogy állatok vagyunk: de ezt inkább csak úgy lehetne mondani, hogy állatok voltunk. [...] állat voltunk óta nagyon hosszú utat futottunk meg. Ezen az úton hatalmas hidakat emeltünk, [...] és hősiességű gátakat az állatiság tengere ellen, mely alattunk, mellettünk, bennünk még folyton lesett, zúgott, fenyegetett. Üdítő talán lehajolni mesterséges korlátjainkról az ős Tenger fölé, üdítő és erőt adó a vad ősi szellő, mely onnan felénk leng. De széttörni a korlátokat, lerontani a gátakat [...]: nem volna ez nagy oktalanság? [...] Az ár, mely »légbeszökő íveinket« elöntené, nem volna a régi, vadságában is ártatlan forrás, hanem szennyes, modern és gonosz vadság, valami tudós állatság, mely ki tudja, hova vinne (és visz is már). [...] Talán jobb lett volna állatnak maradni; de ha már ennyire jutottunk, becsületesebb és hősiesebb [...] végigcsinálni a kalandot és levonni [...] emberlétünk konzekvenciáit, mint a pillanat szeszélyéből félúton, s mielőtt láthatnók

végét és határait, mesterkéltnek és értéktelennek nyilvánítani azt a küzdelmet, hazugnak azt a sok diadalt, amit történetünk legeleje óta oly kitartással és önmegtagadással vívtunk papjaink és írástudóink vezetésével állatiasságunk ellen.” (II., 228–229)

Nem a változatlanság mellett érvel. „[...] ha nem akarok *mai* lenni: az még nem jelenti, hogy *tegnapi* akarnék.” A kulturális evolúció során keletkezett értékek, normák és ezek kialakulását lehetővé tevő *szerkezet* megőrzésért lép fel, amelyről már tudja, mennyire törékeny:

„Ha az Emberiség haladása automatikusan biztosítva volna a Történelem szelleme által: alig volna szükség az igazi Írástudó szerepére, aki éppen a Kor ellenőrzője és az Igazság nyilvántartója. De sajnos, nincsen így; a Kultúra ege szeszélyes felhők játszótérre; csillagaink elsötétülnek, majd újra kiragyognak, s az sem lehetetlen, hogy az Írástudók Árulása már jele valamely újabb, hosszan tartó, talán végleges elborulásunknak; s hogy Benda bizonyul jósnak, aki szerint az Igazság és Erkölcs bármilyen kezdetleges és töredékes elismertetése az emberi állatok között oly különös véletlennek összeesését igényli, hogy ha meging – mint egy világítótorony a szenvedélyek óceánja fölött –, el is fog tűnni a habokban.” (II., 231)

Mi hát az Írástudó? Láttuk az imént: „a Kor ellenőrzője és az Igazság nyilvántartója”. Metaforikusan: világítótorony. Egy másik szövegrészben „szegény vándor, mint akárki más, a magánéletében, de ő egyszersmind kalauz”, aki folyvást szem előtt tartja a „földi utakon irányt jelző” Csillagot (II., 216).

A politikára vonatkoztatott „mi a teendő?” kérdésére adandó válasz megtalálását nem sorolja az Írástudó feladatai közé, hiszen az egy másik szerepre tartozik:

„A régi bölcs tudta, hogy az [mármint a világ] nem az ő vállain nyugszik. A nemzetek sorsa és a tömegek megélhetése a Cselekedet embereinek kezére van bízva. [...] Tények és körülmények bonyolult kényszerei vezetik ezt a kezet; amik közt eligazodni az írástudó úgyis teljesen illetéktelen [...]. Rá kell bízni az Élet biztosítását azokra, akiket illet, s meg kell maradnia a maga feladatánál, mely az Igazság nyilvántartása. Szava [...] nem sok gátat vethet az Élet elejébe, mely nem igen ügyel rá. Nem sokat árthat az Életnek avval, hogy beszél. De annál többet avval, hogy hallgat. [...] A nemzetek életben maradása mások felelősségén nyugszik. Az Igazság szellemének életbemaradásáért az írástudók felelnek. Ez a *primum vivere*, melyhez az írástudónak köze van.” (II., 232)

Az írástudó hivatása nélkülözhetetlen, de illetékessége behatárolt. Árulást követ el, ha hallgat, de akkor is, ha az „Élet” terére lép, és a „lehetőségekkel”, a „gazdasági összefüggésekkel” foglalkozik:

„Ez pedig semmiképpen sem tartozik hatáskörébe. Ez a politikusok és közigazdák dolga: a praktikus tudomány és Cselekvés embereié. Nekik kell a Szükséges Rossznak ebben a tengerében, amit Életnek nevezünk, megtalálni a Legkisebb Rossz útját. Az igazi írástudó hivatása épp az, hogy e gazdasági és egyéb praktikus lehetőségekre és szükségyszerűségekre nem tekintve, ébren tartsa e földön a tiszta erkölcs és logika tekintélyét és tudatát.” (II., 220)

Két évvel később, lírává transzformálva, *Mint különös hírmondó* című versében ekként jelenik meg e gondolat: „[...] tudta, / balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is, / [...] sürgősebb néki keserves // jussa a bandáknak, mint hogy kiviruljon a föld és / a konok isteneket vakítva lobogjon az égig / szellem és szerelem – jól tudta ezt a hegyi hírnök / s elbútt, messze a hírektől; de ha megjön a füttyös, // korbácsos korhely, a szél, [...] akkor a hírnök feláll, veszi botját, s megindul a népes / völgyek felé mint akit nagy hírkerget le hegyéről / és ha kérdik a hírt, nem bír mást mondani: ősz van! / nagy hírként kiáltja amit mindenki tud: ősz van! // [...] a tél puha lépteit hallom, // jó a fehér tigris, majd elnyújtózik a tájon, / csattogatja fogát, harap, aztán fölszedi lomha / tagjait s megy, hulló szőrétől foltos a rétség, / megy s eltűnik az új tavasz illatos dzsungelében.”

A feladat tehát a mindenki által ismert „nagy hír” hirdetése.

(*Példák a tétel alkalmazására*) De hogyan lehet a gyakorlatban megfelelni az írástudói hivatásnak? Nézzük, hogy tette Babits.

A tömeg és a nemzet – A határvonásra tett erőfeszítésekről (és ennek nehézségeiről) árulkodik az 1938-ban született esszé. Számunkra megrendítő ez az írás. Az élettények miatt – súlyos műtétje után róttá papírra a sorokat –, de azon dilemmák súlya miatt is, amelyekkel 1938 tavaszán szembe kellett néznie. Közvetlenül az Anschluss után vagyunk, s a magyar belpolitika a „korszellem” gyakorlati következményeivel találkozott. Napirendre került az első zsidótörvény, megkezdődött a sajtó „rendszabályozása”. Nagy terveibe – „ódákat és esszéket terveztem, nemzetem sorsáról” – a „jelen beleszólt, elég csúnya szókkal”.

Mit tegyen hát a Szellem embere, az írástudó? Babits a nemzet mibenlétéről, a Szellemről, a demokrácia paradoxonáról, a keresztény elvekről, a kortól és helytől független erkölcsi igazságokról és effélékről elmélkedik. „Betegen és nagy fájdalmak között” rovatgatja a sorokat, ahelyett, hogy „egy aktuális politikai nyilatkozat egyszerű aláírásával” könnyítene lelkiismeretén (II., 572).

A magyarázatot már ismerjük:

„[...] politikai kritikát én nem mondhatok, az aktuálitáshoz nincs illetékességem. A politikus ritkán teheti azt, amit elvileg és magasabb szempontból helyes volna: meg kell alkudnia a körülményekkel, s mai, demokratikus világunkban, a tömeg hangulatával is. Ez a réalpolitika. Bizony, egy csöppet sem irigylem a réalpolitikust, akinek a mai tömeggel kell megalkudnia.” (II., 569) „Politikához nincsen közöm, amihez közöm van, az az erkölcs. Ez az írás erkölcsi hitvallás. Az érdekcsata engem nem érdekel. Annál inkább érdekel az, ami fölötte áll minden küzdő érdekeknek.” (II., 572)

Nem azt vizsgáljuk, hogy helyesen járt-e el vagy sem. Az azonban bizonyos, hogy szerepfelfogásának megfelelően cselekedett. Miszerint neki a „lényegről”, az Európát fertőző „a szörnyű politikai divatoknak, a barbárság különböző ragályainak” való ellenállásról, a „nemzet elvének” a „nemzeti jelszók” alatt történő „destruálásáról”, az „örök igazságokról”, a Szellemről kell beszélnie. Arról, amiről „a barbár ízű modernség” hatására az „Élet harcaiba”, az „érdekcsatákba” belemerülő „tömeg” elfeledkezett.

Pajzzsal és dárdával – Németh László *Kisebbségben* című könyvéről 1939-ben írt bírálatában az írástudó szereptévesztése ellen lép fel. Ebből az írásából nem hiányzik a szenvedély, sőt a személy ellen fordított indulat sem.

Babits nem elemez, hanem vádol, megbélyegez. „Nagyzást”, „hisztériát”, az „üldözöttség téveszméit” veti Németh szemére; a könyvet „különcködő eszmefuttatásnak” nevezi, mely „egy korszerűen fogant, de bizonyításra alig alkalmas ötleten” alapul (II., 605–606). Németh pozíciójának meghatározása kegyetlen: helyét a „bohóc és az apostol” közt, Szabó Dezsővel „egyazon szellemi családban” jelöli meg. Indulatát a *tehetség felelőtlensége* váltja ki.

„Ennek a családnak szerepe és hatása jellegzetes tünetei a mai magyar irodalomnak. Be kell vallani, kissé balkáni tünet. Nagy tehetségek hisztérikus felelőtlenséggel másutt is voltak már. De ezek nem lettek nemzeti prófétákká. Ami máshol és máskor legfeljebb mulatságos vagy gondolatizgató paradoxon lenne, azt ma nálunk egy nyugtalan és szomjas fiatalság figyeli, katasztrófa előtti hangulatban, lesve a megváltó ígét. [...] Annál inkább megejti minden ige, mely a magyarság nevében szól; s kivált ha korszerű, faji és népi alapon.” (II., 606)

Nos, ez az ok, amiért – miként a régi prédikátorok – „pajzzsal és dárdával száll ki” egy egyébként „szót sem érdemlő” könyv ellenében. Az „igazi írástudónak” ez kötelessége az „áruló írástudóval” szemben, aki „örült kertészként” a legféltettebb értékeket, normákat, tradíciókat nyirbálja meg „korszerűen” – ez esetben „faji és népi alapon”.

Jónás könyve – „A tapasztalás s az eszmélődés számtalan fokán megy át rendszerint a gondolat, míg egészen teljesül és érlelődik. Kiváltképp a létünket magyarázó, a magatartásunkat megszabó gondolat” – írja Németh G. Béla Babits *Mint különös hírmondó...* című vers elemzésében.³

1938-ban „egészen teljesült” a gondolat. E műben az írástudó a feladata elől előbb menekülő, majd átkozódó és pusztulást akaró próféta alakjában jelenik meg. Az Úr szavát, az Igazságot mondja, ám igaza mégsem lesz. Illetékessége ugyanis behatárolt. Eszköz ő – tehát szolgál. „Nincs mód futni” – kell előbb megtapasztalnia. Aztán a „harc és pusztulás prófétájává” válik a *Fiat justitia, pereat mundus!* elv jegyében, ám azt kell megtudnia, hogy az Úrnak más megfontolásai vannak. Ninivét bűnei (és Jónás követelése) ellenére nem pusztítja el. Nemcsak bünteti, de ki is oktatja értetlen szolgáját. „A szó tiéd, a fegyver az enyém. Te csak prédikálj, Jónás, én cselekszem” – különíti el éles határvonással a szerepeket.

Az igazi Írástudónak tehát kétféle határsértéstől kell magát megóvnia: a feladat elhárításától és a cselekvés magához vonásától. Meredélyekkel szegélyezett mezsgyén kell haladnia. Esendő ember számára nem könnyű feladat. Csábító mélységek vonzásának – egyfelől a békés szemlélődés vágyának, másfelől a hübrisz kísértéseinek – kell ellenállnia.

Lehetséges ez?

³ NÉMETH G. Béla: *Mint különös hírmondó. (Szerep, vállalás, identifikáció) = Mint különös hírmondó. Tanulmányok, dokumentumok Babits Mihály születésének 100. évfordulójára*, szerk. Kelevéz Ágnes, PIM, Budapest, 1983, 407.

Babits példázatából – és példájából – mintha az a következtetés adódna, hogy az írástudót a határsértéstől egy lehetetlennek látszó kombináció: a küldetéstudat és a vállalt szerephez distanciát teremtő önirónia *együttese* védheti meg.

Schlett István

BÁNFFY MIKLÓS: *ERDÉLYI TÖRTÉNET*

Nevezték irodalmi dilettánsnak és az erdélyi világ zseniális ábrázolójának. Zenész volt és képzőművész, írt sikeres drámákat, igazgatta a budapesti Operaházat, mint Kolozs megyei főispán és parlamenti képviselő kitűnően ismerte az Osztrák–Magyar Monarchia politika köreit, arisztokrataként mindent tudott a nagy családok külső és belső életéről, rövid külügyminisztersége alatt nem kevés érdem illeti azért, hogy Sopron és környéke Magyarországnál maradt, beírta nevét az erdélyi magyar kisebbség kultúrájának védelmezői közé, majd mindent elveszítve, a kommunista rezsim által megvetve, szegényen, elfeledve halt meg Budapesten 1950-ben Bánffy Miklós gróf.

Az *Erdélyi történet* három kötete – *Megszámláltattál; És híjjával találtattál; Darabokra szaggattatol* – 1934 és 1940 között jelent meg. A monumentális regényt ma joggal tekintjük Bánffy fő művének. Szerzője arra vállalkozott, hogy a Monarchia utolsó, békében eltöltött tíz esztendejét elsősorban magasrangú erdélyi családok sorsa révén összegezze, hogy érdekekről, mulasztásokról és bűnökről számadást készítsen. Az 1904-től 1914-ig, az I. világháború kirobbanásáig tartó történetben hatalmas erdélyi, s ezen túl magyarországi és összbirodalmi társadalmi panoráma tárul elénk.

Bánffy ezt a társadalmat a maga helyzetéből, felülről szemléli, hősei a vagyonos erdélyi családok köréből kerülnek ki; a gróf az olvasót estélyekre és vadászatokra, ünnepi vacsorákra és játékkaszinókba, s ezen felül gyakran a budapesti parlamentbe kalauzolja. De nem hiányoznak a regényből a kisvárosi helyi tisztviselők és politikusok sem, és Bánffy a kalotaszegi magyar földműveseket éppúgy ismeri, mint a román erdészeket és pásztorokat a havasokon: ismeri életüket, gondjaikat, beszédmodorukat és gondolkodásukat. A könyvben megjelenő Erdély közigazgatásában, hagyományaiiban, kultúrájában és önértelmezésében még egyöntetűen magyar, de Bánffy méltányosan beszél az erdélyi románságról is, s főhőse, egy fiatal, idealista földbirtokos és politikus az erdélyi „másféleség” megtestesítője és a magyar-román kölcsönös megértés híve.

Ez a hatalmas – *al fresco* – megfestett társadalmi kép (melyhez hasonlót találni magyar irodalomban nem könnyű) élesen kritikus. Ám Bánffy nem iskolamester, senkit sem leckéztet, nem mond ítéletet, csupán hűen ír le állapotokat és embereket. (A következmények levonását az olvasóra bizza.) A harmincas évekből visszapillantó Bánffyt – kimondatlanul – egyetlenegy kérdés foglalkoztatja és kínozza: miért veszett el Erdély, hol és hogyan tévesztett utat a magyar vezető réteg?

Dilettáns tehát vagy nagy író? Semmi kétség, a szerelmi történet, amely a három kötetben vörös szálként húzódik végig s amelyre Bánffy a hosszú, ám roppant olvasmá-nyos regény részleteit felfűzi, a mű gyengébb része. Áll ez akkor is, ha a fiatal és boldogtalan hősök története nem nélkülözi a feszültséget, ha olvasóként velük érzünk és aggódva követjük sorsuk alakulását. Tény továbbá, hogy Bánffy nyelve gazdag, stílusának sodrása magával ragadó, de tény az is, hogy időnként érződik: az elbeszélő nagyúr és nem az apró részletekre is ügyelő irodalmi iparos. Mindez azonban eltörpül Bánffy ábrázolóképesége mellett. Ember- és tárgyismerete lenyűgöző, művészete, amellyel színhelyeket és személyeket, jelenteket és hangulatokat jellemez, pazar. Külön tanulmányt érdemelnének természetleírásai, melyekből sugárzik az erdélyi táj szeretete.

E sorok szerzője állíthatja, hogy az *Erdélyi történet* minden egyes szavával foglalkozott, foglalkozik – lévén, hogy a művet jelenleg németre fordítja; a bécsi Paul Zsolnay könyvkiadó tervei szerint az első kötet 2012-ben jelenik meg.

Oplatka András

BIBÓ ISTVÁN: *A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNUITSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI*

Amikor Bibónak ez az 1970-es évek elején írt munkája Magyarországon először 1990-ben megjelent, az ún. „bibói hagyomány” már szinte minden politikai tábor szellemi holdudvarában szívesen emlegetett hivatkozási pont volt. Bibó István mindenekelőtt az 1945–1947 között írt és nagy visszhangot keltő tanulmányai, rövid, legendás ’56-os minisztersége és a Kádár-korban „belső emigránsként” is megőrzött személyes és szellemi integritása miatt válhatott különösen népszerűvé a rendszerváltás időszakában. Nemzetközi tanulmányai indokolatlanul kevesebb figyelmet kaptak. Valamikor kamaszfejjel én is a családi könyvespolcon figyeltem fel a vajszínű, vastag kötetre, amelyben a szovjet tankok árnyékában írt ötvenhatos nyilatkozatok racionális érvelése elsőre leveszi a lábáról az olvasót. Csak később, az egyetemen, mikor Bíró Gáspár szemináriumain és kávéházi beszélgetéseinkben került egyre többször szóba, kezdtem felfedezni a nemzetközi jogi szankció fogalmáról vagy a nemzetközi államközösségről szóló munkáit.

A nemzetközi kapcsolatokról és az önrendelkezés elvéről írt monumentális esszéje, elkerülhetetlen hiányosságai ellenére is – ahogy a nyugati világtól elzárt, a KSH könyvtárosaként robotoló szerző visszafogottan megjegyzi: „különböző körülmények nehezzé tették, hogy e munkát a szakirodalmi teljesség igényével alátámasszam” – máig érvényes kérdéseket feszeget. Bibó ugyanis a modern nemzetközi kapcsolatok egyik rendezőelvét, az önrendelkezést és a vitás területi kérdések megoldásának esélyeit elemzi annak fényében, hogy a modern korban talán még kevésbé sikerül az ilyen vitákat megnyugtatóan rendezni az államok között, mint a régebbi évszázadokban. Ezen a területen a II. világháború után kialakult nemzetközi rend sem volt képes változtatni. Bibó nagyon jó érzékkel mutatja be, hogy

a ma hirdetett magasztos elvek a gyakorlatban nem könnyen alkalmazhatóak tényleges konfliktusok rendezésében. Nehéz ellentmondás nélkül egyszerre hivatkozni az államok közötti béke és stabilitás, a területi integritás elvére és a népeknek az alapvető emberi jogok szabadságszmenyében gyökerező önrendelkezési jogára. Gondolatmenetében különösen izgalmas a részben Ferrero és Horváth Barna hatását tükröző megközelítés a legitimitás és a hatalmi viszonyok kérdéséhez a nemzetközi kapcsolatokban. Ahogy Bibó a francia forradalom előtti – de a 19. század végéig működőképes – európai monarchiák erőegyensúlyra építő stratégiáit értékeli igen kedvezően, jól visszhangzik a napjainkban megjelenő, a demokráciák működési tökéletlenségeit és elterjedésének problémáit boncolgató tanulmányokban. Bibó máig érdekes következtetése, hogy a nemzetközi viták humanitárius célok-nak megfelelő rendezésére alkalmatlanok a jelenlegi nemzetközi eljárások és intézmények. A nemzetközi kapcsolatok elmélete nagy fejlődésen ment keresztül az elmúlt negyven évben, így Bibó meglátásai, különösen egy pártatlan politikai döntőbíró-ság lehetséges szerepéről ma talán még könnyebben megkérdőjelezhetőek, mint akkor. De az ENSZ szerepének vagy a nemzetközi tárgyalások sikertelenségének a megítélésében, még egy olyan napi politikai változásokban gyorsan fejlődő tudományterületen is nagyon aktuális, mint a nemzetközi kapcsolatok és a nemzetközi jog elmélete. Amikor ma az önrendelkezés elvére hivatkoznak és alkalmazásának problémáival, konfliktusaival szembesülünk Koszovótól kezdve Dél-Oszétián át a nyugat-szaharai vagy a palesztin–izraeli, évtizedek óta befagyott háború-kig, könnyen látható, hogy a bibói gondolatok ma is alkalmazhatók a világ megértéséhez.

Vizi Balázs

CSIHA KÁLMÁN: FÉNY A RÁCSOKON (BÖRTÖNÉVEK VALLOMÁSA)

Erdély negyvennegyedik református püspökének önéletírásai – a vallomások második része: *A börtöntől a püspökségig* (2005) – akkor is a polcomon lennének, ha csak tíz könyvet tarthatnék meg.

Ami első látásra is kivételessé teszi e visszaemlékezéseket egy olyan világban, ahol a könyvesboltok tömve vannak lexikon vastagságú önéletrajzokkal, az a rövidségük. Ha valaki sok Hemingwayt olvas, nehezebben fog haladni más könyvekkel: az eszköztelen, letisztult stílus után zavaró minden felesleges szó. Ám Csiha Kálmán számomra néha még Hemingwayt is zárójelbe tudja tenni. Írásának képalakító, sűrítő ereje figyelemre méltó. *A Börtönévek vallomásában* (1992) így ír a letartóztatása utáni pillanatokról, amint robog vele a fekete autó: „Világgá visznek.” Vagy az első benyomása a börtönről: „A nagyüzemi embertiprás vad sodrásaiba kerültünk.” A lágerélet humorral megélt nyomorúságáról: „Egyszer egy élő csigát találok, azzal hitegetem magam, hogy osztriga, de nagyon rossz emlékeim maradnak.” A marxista rabtársakról: „Nem vették észre, hogy amikor ellopták tőlük Istent, akkor a lelkük egy darabját is ellopták.” Kiszabadulásáról: „A lelkem nyugodt: a sarokba szorítottak hitvallásának eleget tettem.”

Lapidáris mondatai mégsem nélkülözik a líraiságot: „Most is emlékszem, amikor – talán háromévesen – ott álltam a kúthoz vezető kisút szélén, és édesapámék ültették az almafát. Azóta azt a fát gonosz idők keze kivágta, betömte a kutat is, mert gyümölcsfapusztító s kútbetömő időket éltünk. De ebben az esti tiszta fényben ma is látom gyümölcsfát tartó kezét, mert a gyermeklélek mélyén ültetett fákat kívágni s a megásott drága kutakat betömni nem lehet soha.”

A könyv egyetlen este alatt kényelmesen kiolvasható, de még sokadik alkalommal is izgalmas, és mindig újabb mélységeket rejteget. Nem események naplója ugyanis, hanem egy léleké, amely embertelenséggel körülvéve, éhségben, betegségben, zsarolásban és megfélemlítésben is meg tudott maradni szabadnak és derűsnek: „bár a fogságom történetét írom, be kell vallanom, hogy valójában soha nem éreztem magam fogolynak. Mert fogollyá nem az lesz, akit rácsok mögé zárnak, hanem akinek átnőnek a lelkén a rácsok.

E lélek erejét pedig tiszta, képmutatás nélküli hit adja. Ez a hit nagyon messze van a középosztály tradicionális kultúrkereszténységétől, a szentimentális, neobarokk vallássságtól, melynek keserű utóízéről például Ravasz László időskori bűnbánati prédikációiban olvashatunk. Amiről Csiha Kálmán ír, az inkább az ókeresztény mártírtáktá alakjainak elemi hite, amellyel szemben tehetetlen az, aki hisz, de végül azok is, akik emiatt üldözik őt.

A *Fény a rácsokon* egy szabad ember egyszerű és keresetlen vallomása – egy lélekellenes diktatúra börtönének mélységéből. Nehezen félretehető könyv mindazok számára, akik a haza szívdobogását Esztergomban és Vizsolyban erősebbnek hallják, mint máshol. Mert „nekünk tudnunk kell mindig és mindenütt, hogy kik vagyunk és mik vagyunk, hogy miért vagyunk és kiéi vagyunk és minek akarunk megmaradni”.

Lukácsi Tamás

DSIDA JENŐ: *ANGYALOK CITERÁJÁN*

Konzervatív ember könyvtárából nem hiányozhat legalább egy Dsida-kötet. Az ideális persze az, ha *Az összegyűjtött versek és műfordítások* köszön ránk a házi bibliotékából, de ha mégis sincs annyi hely a polcon, akkor a legjobb választás az *Angyalok citeráján* című kötet (1938).

Dsida a két világháború közötti erdélyi magyar irodalom egyik legnagyobb alakja. Nagy valószínűséggel kisebbségi léte és mély katolikus hite tette az átkosban nemkívánatos műveit Magyarországon. A méltatlanul elfeledett mester gyermekkorától fogva szívbeteg volt. A halál közelsége rányomta bélyegét életére és persze költészetére is. Talán éppen ezért életeszmenye az idill volt.

Dsida költészete a már a halála után megjelent *Angyalok citeráján* című kötetében a legkifinomultabb. A könyvben helyett kapott egy kisepika: *Miért borultak le az angyalok Viola előtt?*; egy tréfás, ironikus lírai kiseposz is *Kóborló délután kedves kutyámmal* címmel; és jó

néhány német, orosz, kínai, román költő – köztük Mihail Eminescu – verseinek bravúros fordítása.

A kötet legmeggrázóbb művei a halálra készülő költő életösszegző versei. *A sötétség verseiben* hátborzongatóan írja le a lassan érkező halált: „S figyelted-e: a sűrű lé / mily biztosan, mily sunyi-resten / szivárog, kúszik fölfelé / a kristálytiszt kockatestben? / Így szivódik az éjszaka / beléd is, fölfelé eredve, / az éjszaka, a sír szaga / minden rostodba és eredbe, / mígnem egy lucskos, barna esten / az olvadásig itat át, / hogy édesítsd valamely isten / sötét keserű italát.” A *Jámbor beszéd magamról* című versében pedig a konzervatív (a jót szerető) ember egyik legnagyobb sikerében eltalált ars poeticáját adja: „Tiszta farsarúval / jártam síkot, dombot / s be-betartogattam, / amit Krisztus mondott. [...] // Nyüvet nem tiportam, / nem kínoztam pókot, / tréfát, bort szerettem, / szerettem a csókot.” A kötet és talán a költő egyik legszebb műve a *Tükör előtt* című verses önéletrajza, vagy ahogy Láng Gusztáv, Dsida monográfusa nevezi: világkép-hordozó nagykompozíciója. Dsida így összegzi ebben a műben emberi és kisebbségi lét kvintesszenciáját: „Mondják, apáink bűne, ami történt. / Mindegy. Mienk a végzet és a sors. / Ők még a multba révednek tükörként, / mi már a sodró víz tükrén, a gyors / jelenben látjuk arcunkat s a törvényt: / Tűrni – a bölcsek ételén a bors, / okulni – szükség, megbocsátni – jóság, / dolgozni – ez a legnagyobb valóság.”

Dsida másfajta transzilvanizmust képvisel, mint a kisebbségi létet művészetük középpontjába helyező kortársai. Ő a transzilvanizmusához az egyetemesség felől közelít. Műveinek virtuóz zeneisége, bravúros rímtechnikája, gyakran tudatosan naiv világlátása a legnagyobbak között jelölné ki a helyét. Ma még sincs ott. A középiskolás tananyagban épp csak említés szintjén találkozhatunk vele, és egy-két elszánt Dsida-hívótól eltekintve az egyetemi katedrákon is keveset hallhatunk az „angyali költőről”. A korszellemtől függetlenül Dsidát olvasni élmény. Ott a helye a polcon.

Hegedűs Zoltán

FALUDY GYÖRGY: *POKOLBÉLI VÍG NAPJAIM*

Egy hazafias világpolgár vallomásai

Egy angol képviselő; egy kövér, konzervatív és melankolikus báró; néhány sovány, radikális és vidám író; egy fiatal katolikus költő, aki évszaktól függetlenül mindig kockás kabátot hord bazsarózsával – és persze maga Faludy György, amint megbeszéli Budapesten az 1938-as világhelyzetet, Hitlertől Chamberlainig. A 20. század különutas írófejedelme már a *Pokolbéli víg napjaim* első bekezdéseiben beszippantja olvasóit hol kalandoktól és életvágytól duzzadó, hol a zsarnokság láncaitól és halálfélelemtől terhes világába: „Mindig fájlaltam, hogy születésem helye, elsősorban azonban ideje miatt a technikai civilizáció kellős közepébe pottyantam, méghozzá abban az időszakban, amikor a technika és a kultúra útjai kettéváltak, és az előbbi föléje kerekedett az utóbbinak.”

Kevés világpolgárunk volt, kevés írástudónk tudta belülről és kívülről is látni s láttatni Magyarországot. Faludy György (1910–2006) közéjük tartozott: az 1962-ben, emigrációban megjelent *Pokolbéli víg napjaimmal* a 20. század legnehezebb 15 évét mutatja be olvasóinak és az utókornak.

Mi volt Faludy? Szocdem? Liberális? Konzervatív? Egyszerre mindegyik vagy egyik sem? Faludy az élet és a gondolkodás teljességére törekedett, irtózott minden ideológiától, hiszen a saját bőrén tapasztalta azok valóság- és életellenességét. És esküdt ellensége volt minden totalitárius rendszernek is. A náciizmus elől menekült először (húgát a nyilasok a Dunába lőtték), a kommunizmus elől menekült másodszor emigrációba. A *Pokolbéli víg napjaim* a két rendszer árnyékában megélt, de mégis szabad életnek állít emléket.

Szabadság és hagyomány – emelhetünk ki sokunknak fontos eszméket, amelyek Faludy Györgynek is vezérlő csillagul szolgáltak. Szabadság – ha volt elv, amit karakánul képviselt egész életében, akkor az a szabad gondolat, tett és szólas képviselete volt. Ez motiválta, ez tartotta őt életben Villon frivol verseinek átköltésétől (amely botrányt, sikert és a magas irodalmi élet elhatárolódását hozta az ifjú Faludy fejére) a náciizmus előli menekülésen, az amerikai hadseregbe való belépésen át az ÁVH börtönéig és a recski munkatáborig. Faludy portréjához hozzátartozik, hogy a közéletben képviselt szabadságvágy sokszor magánéleti szabadossággal párosult. Nincs miért pálcát törni felette: Catullus, Martialis és Villon fordítója, követője nyilvánosan élte a bohém, vagabundus költők életét.

Faludyt nem lehet megérteni származása, vagyis zsidósága nélkül. A „bolygó zsidó” egyik archetípusa volt – anélkül, hogy ez lett volna művészetének központi témája. Ahogy Csiszár Gábor a Szombatban megjelent *Faludy és zsidósága* című cikkében kifejti: a reformátusnak kikeresztelkedett, Leimdörferről nevet magyarosító, asszimilálódott költő alig néhány – de annál jobb – versében (*A pompeii strázsán; Újszülött fiamhoz*) ír zsidó őseiről. Faludy ugyanis a hagyomány egésze örökösének tartja magát.

„Oly társadalomban kell élnem, mely hatalmas fejlődésen ment át, de filozófiai, etikai és erkölcsi szempontból lépésnyire sem jutott tovább Buddhánál, Szókratésznál vagy Krisztusnál, sőt szemmel láthatóan nem is kíván tovább jutni.”

A hagyomány a másik vezércsillag: mind a *Pokolbéli víg napjaimat*, mind verseit áthatja az emberi civilizáció öröksége iránti alázat, a kultúra ismeretének öröme. A regényes életrajz minden szereplője a legváratlanabb pillanatokban tud klasszikus szerzőket idézni, a valós szereplők néhol klasszikus irodalmi alakokra emlékeztetnek. Faludy nem dokumentálni akarta a valóságot: azt írta le, ami az ő fejében megmaradt a legnehezebb évek után. Hogy néha túlcsordult a mesélőkedve? Nem baj az: varázslatokkal tette elviselhetővé a maga és olvasói számára a varázstalanítók korát.

„Úgy élhettem, mint ahogy mindig szerettem volna az ideológiáktól fertőzött és politikából ki nem gyógyult huszadik században. Szemlélődtem, verseket írtam, és maradék időmet szerelemnek és szórakozásnak szenteltem.” Faludy mindent és mindenkit túlélte, miközben évtizedekig visszavagyódott szülőhazájába, ahová eltéphetetlen

szellemi kötelékek fűzték – és élete hosszúra nyúlt alkonya végre egy szabad Magyarországon érte őt.

Rajcsányi Gellért

FARAGÓ BÉLA: *NYUGATI LIBERÁLIS SZEMMEL – A MAI MAGYAR ELLENZÉKI GONDOLKODÁSRÓL*

„S mégis, a kötelező hazudozás fátumát néhány napra gondviselészerűen meghatározta a fatálisan bukásra ítélt ötvenhatos forradalom halállal is dacoló igazságakarása. Ekkor született politikai tudatom: egzisztenciális szakítás mindenfajta marxizmussal. Az az elmélet, amelynek nevében csak a mindenkre kötelező hazugság által lehet a hatalmat gyakorolni a lakosság akarata és érdekei ellen, az az ideológia, mely csak akkor tudja uralmát fenntartani, ha ingadozó hittételeit még támadás sem érheti, az gyökereiben is csak téves lehet.” Ezzel a nyílt és határozott politikai alapállással kezd bele elemzésébe a Franciaországban élő közigazgatási bíró, politikai filozófus.

A *Nyugati liberális szemmel* (Magyar Füzetek Könyvei, Párizs, 1986) arra keresi a választ, hogy a szamizdatban publikáló demokratikus ellenzék politikai gondolkodása vajon alkalmas-e arra, hogy újszerűségével Descartes-ként kivezesse Magyarországot a létező szocializmus halott marxista skolasztikájából. Vagy épp ellenkezőleg: Molière idejétmúlt haszontalanságokat sustorgó „hegyessüvegű doktorait” felidézve nem tud valóban szakítani a rendszer dogmaival – és ezáltal nem tud utat mutatni egy esetleges demokratikus Magyarország számára. Faragó végsősoron arra jut, hogy a válasz az utóbbi: a demokratikus ellenzék általa meghatározott két csoportja, a Lukács-iskola egyes generációjához köthető volt-marxista értelmiség, illetve a marxizmussal nem kacérkodó, de a premarxista (proudhonista) baloldal premisszáit elfogadó gondolkodók nem tudják elengedni azt a gondolatot, hogy végsősoron szocialista társadalmat szeretnének. Ebből következően pedig nem tudják megérteni valójában sem a politika, sem a demokrácia lényegét: azt, hogy a politika az intézmények világa, amelyeket nem transzcendálni kell, hanem azok procedúráit jól megszervezni. Pedig Faragó szerint éppen erre volna szükség akár ahhoz, hogy a rendszer ellenzékeként valódi politikai engedmények kicsikarásának lehetőségével tevékenykedjenek, akár ahhoz, hogy felmutathassák, egy (1986-ban természetesen igen valószínűtlennek látszó) rendszerváltás esetén milyen út kívánatos Magyarország számára.

A II. világháború utáni magyar politikai gondolkodás történetét sajnálatos módon csak igen szegényesen dolgozták fel a magyar történészek. Faragó szűk, de szisztematikus elemzése éppen ezért fontos történeti jelentőséggel bír. Különlegessége ezen felül, hogy az ellenzék politikai elveit anélkül tudja megvizsgálni, hogy ismerné a szamizdatírók rendszerváltás utáni gondolkodását és tevékenységét – perspektívája tehát tiszta, ami az aktuálpolitikai előítéletektől terhelt mai Magyarországon üdítően hat.

A történeti jelenségek természetesen nem csak önmaguk okán érdekesek; ha valaki meg akarja érteni a rendszerváltás utáni magyar politikai gondolkodást, Faragó elemzése annak egyik forrásvidékéről megfontolásra érdemes adalék. A feltehetően minden mellékszövege szándéka nélkül adott cím pedig kissé ironikussá válik 1990 után, amikor azokat bírálja „nyugati, liberális szemmel”, akik maguk számára is ezt a nézőpontot jelölik ki a demokratikus Magyarország politikai térképén.

Tárgyától függetlenül, a könyv egyben egy konzisztens (sokszor rawlsianusba hajló) antimarxista liberális politikai filozófia kifejtése is. Ennek következtében tehát azok számára is érdekes olvasmány, akiket nem a magyar politikai gondolkodás története, hanem általában az emberi társadalom megszervezésének kérdései érdekelnek.

Barta Márton

FODOR ANDRÁS: *A KOLLÉGIUM. NAPLÓ, 1947–1950*

Egy vidéki Budapesten

„Tudod mi a nagyon jó tebenned? Hogy egyszerre vagy népi is meg urbánus is.”¹

Vannak egyszerhasználatos könyvek, és vannak olyanok, melyeket mihelyst befejeztünk, kezdetünk is újra, mivel a könyv olvasásával szerzett tudásunkkal már más módon, más szemlélettel olvassuk újra a művet.

Fodor András (megjelent) naplói ezek közé a könyvek közé tartoznak. A sorból most némileg önkényesen kiemelt *A Kollégium* címmel kiadott, 1947 és 1950 közötti feljegyzések elsöre „pusztán” egy Budapestre került vidéki fiú felnőtté, önállóvá válásának történetét mondják el. A beilleszkedést az egyetemen, a kollégiumban, új barátok megismerését, a régiiek elvesztését, illetve azt a küzdelmet, ahogy egyszerre próbálja megőrizni a napló írója helyét és ismerősségét az otthoni falusi közösségben és a jövőt jelentő, egyre inkább fontossá váló fővárosi értelmiségi közegben. Ennek a kettősségnek a tudatos felvállalása és feldolgozása a naplók ezen olvasatának egyik legizgalmasabb része. Persze nem érdektelenek a hétköznapi részletek sem: telefon és internet híján a személyes kapcsolattartásban a látogatás, vendégeskedés fontossága, vagy Bartók zenéjének szerepe az egyetemista szubkultúrában. De a társadalom olyan csak nehezen hozzáférhető területeiről is képet nyújt a könyv, mint a párkapcsolatok, a szexualitás, az alkoholfogyasztás kultúrája vagy a fővárosi tömegközlekedés korabeli használata.

A társadalom- és mikrotörténeti érzékenységgel olvasóktól eltekintve a közönség többsége nyilvánvalóan nem ezért vette és nem is ezért fogja a kezébe venni Fodor András kötetét. Fodor az 1947–1950 közötti esztendőket a magyar felsőoktatás és középiskolai tanárképzés egyik legfontosabb elitintézményében, az Eötvös Collegiumban töltötte. A tárgyat

¹ FODOR András: *A Kollégium. Napló, 1947–1950*, Magvető, Budapest, 1991, 15.

években a kommunista diktatúra előbb szétveri, majd hivatalosan is megszünteti az Eötvös Collegiumot, másrészt a napló lapjain feltűnő kollégisták, barátok az 1945 utáni Magyarország kulturális életének, helyenként kultúrpolitikájának is meghatározó alakjai lettek. Így aztán van a naplónak némi kultúrtörténeti peepshow-jellege is, hiszen ki ne lenne kíváncsi például arra, hogyan udvaroltak Németh László lányainak az Eötvös-kollégisták, vagy hogyan táncolt 19 évesen Lator László. Az Eötvös Collegium ellehetetlenítésének bemutatásán keresztül azonban Fodor (a napló műfaji jellegéből következően inkább akaratlanul) leszámol néhány, a korszakkal kapcsolatos illúzióval is. Ezek közé tartozik például a sokszor nosztalgikusan felidézett népi kollégiumok nyomasztó belső világának bemutatása, illetve annak világossá tétele, hogy kommunista forradalmi hevület mögött sokaknál már kezdet kezdetén a pusztá hatalom- illetve egyéni karriervágy állt, és ennek köszönhetően milyen gyorsan kiüresedett a „mozgalmi élet”, amelybe a II. világháború után olyan sokan lelkesen vetették bele magukat. Fontosabb azonban talán az, hogy a napló tanúsága szerint a Horthy-korszakkal való szembenállás 1945 után sem jelentette szükségszerűen azt, hogy valaki a kommunista diktatúra híve legyen, illetve hogy létezett egy – társadalomtudományi eszközökkel valószínűleg elég nehezen meghatározható – csoport, amely ellen tudott állni a hamis „reakciós” nosztalgiának, de a kommunizmus csábításának is. A naplójegyzetek nagyon kifejezően megmutatják ennek a „fodori” harmadik útnak a szépségét, intellektuális buktatóit és az időnkénti kegyetlen magányosságát is. Így elhagyva a köztörténeti dimenziókat arra is választ kaphatunk a naplót olvasva, milyen egyéni stratégiával lehet túlélni autonóm értelmiséginek megmaradva egy olyan diktatúrát, amely nem tűrte az autonóm gondolkodást és az autonóm művészi alkotást. Fodor receptje nagyon egyszerű: gondozott és kipróbált baráti körökön keresztül megteremteni egy olyan belső, *saját nyilvánosságot*, melynek elismerései kárpótol(hat)nak a „hivatalos” karrier és elismerés lehetetlenségeért. Talán nem tévedek nagyot, ha azt gondolom, maga a naplóírás is egy ilyen, a saját nyilvánosságot a dokumentáción keresztül erősítő, az intellektuális ellenállást segítő terápiás eszközzé vált az évek, évtizedek folyamán.

Az itt most kényszerűen csak címszavakban felidézett rétegek, az olvasó habitusától és műveltségétől, előzetes tudásától függően különböző sorrendben és erősségben jelennek meg a mű olvasása során. A később megjelent *A hetvenes évek*, a korábban kiadott, de a későbbi évekről szóló *Ezer este Fülep Lajossal*, illetve a már posztumusz, a gimnáziumi időszakot bemutató *A somogyi diák* mind ugyanezt az útvonalat kereső, elveihez, identitásához, hagyományaihoz és barátaihoz ragaszkodó és egyben (ön)kritikus értelmiségit tárják eléünk, aki nem sajnálta sohasem a fáradságot ma is sokszor hiányolt civil társadalom megszervezésére.²

Kevés olyan könyv van, amelyből ennyire jól meg lehet érteni az elmúlt 50 év történetét, és amely ennyire szigorúan, de mégis kerülve bornírt tanári pózt, szembesíti az értelmiségi olvasót saját gyengéivel. Kihívás.

Keller Márkus

² A naplókat és a teljes Fodor András-életművet imponáló alaposággal dolgozták fel Fodor János vezetésével az ELTE BTK Könyvtartudományi Tanszékének hallgatói: www.inaplo.hu/fodorandras.

GRATZ GUSZTÁV: *MAGYARORSZÁG A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT**Egy paradox egyéniség konzisztenciája*

Gratz Gusztáv sokáig kéziratban maradt könyve sajátos látószögből ad képet Magyarország történetének egy olyan korszakáról, amely hatásaiban, illetve elutasított vagy éppen vállalt hivatkozási alapként még bizonyára sokáig fontos lesz Magyarországon; a két világháborúról és az általuk közrefogott korszakról. A szerző életútja és látószöge nemigen illik bele semelyik kanonizált magyar történelemképbe. Hiszen hova tegyünk egy, a tanácsköztársaság bécsi nagykövetségét kirabló ellenforradalmi akció háttérében felbukkanó személyiséget, aki következetesen liberális? Mit gondoljunk egy szerzőről, aki szinte baloldali kritikát ír a két háború közti korról, szóvá téve egyebek mellett annak anakronisztikus, történelmieskedő külsőségeit, miközben maga törhetetlen lojalitással támogatja a Habsburg dinasztia történelmi jogait? Egy üzletemberről, aki minél inkább korlátozni szeretné az állami beavatkozást, s közben aggódva tanulmányozza a szociális kérdést? A gyárilap hivataltos lobbistájának sem egy tipikus lateinert képzelnénk el. Német kisebbségi politikusból sem sok akadt, aki német anyanyelvéhez és kultúrájához való minden ragaszkodása ellenére öntudatos magyarnak vallotta magát, s amikor a kérdés élesen fölmerült, politikusként ekként is cselekedett. Bár ebben azért Gratz nem állt egyedül. De a polgár és az úriember fogalma is sokak szemében összeférhetetlen, s Gratz mégis, minden lehető ismerv szerint kifogástalan polgárként a gentleman ideálját valósította meg.

A konzervativizmus, ha komolyan veszi önmagát, történeti adottságként kell kezelje – a konzervatív hagyomány belső pluralitásán túl – azt a tényt is, hogy nem képezi az európai történelem egyetlen eszmei-politikai irányát. A konzervativizmus nem önmagába zártan álló eszmei irányzat vagy szellemi alapállás, hanem más irányokhoz és beállítódásokhoz viszonyulva – amelyeket „történeti jogon” el kell hogy ismerjen –, részben magát hozzájuk mérve létezik. Nehéz lenne olyan leírást adni a konzervativizmusról, amely csak pozitív állításokat tartalmazna, és nélkülözne minden eltérő álláspontot tagadó kijelentést vagy „a konzervativizmus, szemben a ...” típusú fordulatokat. A konzervativizmus ebben az értelemben reakciós, lényegéhez tartozik a reagálás a kihívásokra. Ezért aztán helyzetektől, kontextustól függően sok arca lehet a konzervatív alapállásnak, attól függően, hogy éppen mihez viszonyul, gyakran mondhatni inkonzisztensnek tűnik. Ebből a sajátosságából, a konzervativizmusnak a történelmileg adott egyéb irányok léte iránt tanúsított tiszteletéből nem csekély paradoxonok fakadnak. A konzervatív alapállásnak ugyanis, miközben tartalmilag elutasítja, ugyanakkor létjogát illetően tiszteletben kell tartania a történetileg adott nem konzervatív irányzatokat is. Ez következik ennek az alapállásnak a belső logikájából, s következik a konzervatív szemlélet reagáló jellegéből is, hiszen az feltételezi, hogy maga a konzervativizmus párbeszédben, viszonyban áll eseményekkel és más szellemi irányokkal. Kevés az olyan konzervatív, aki képes megőrizni az egyensúlyt ennek a paradoxonnak a kezelésében, s akinek sikerül, az gyakran tűnik inkonzisztensnek az eszmei tisztaság őrzőinek szemében.

Gratz Gusztáv felvidéki lutheránus polgárcsaládból származott, apja lelkész volt, felnövekedésének helyszínei Igló, majd Kolozsvár. Nyilvános pályáján az újságíró, az üzletember, a GYOSZ-igazgató, a gazdasági és külügyi szakember és a politikus szerepeit váltogatta, s közben amatőr, de kétségtelenül nagy tudású és érzékeny történész volt. Pályája kezdetén jogvégzett újságíróként a Társadalomtudományi Társaság alapító köreihez tartozott, de néhány éven belül eltávolodott – nem egyedül – Jászi és társai irányvonalától. Utóbbiak a 19. századi liberalizmust ért kihívásokat érzékelve balra orientálódtak, egy radikális demokrata ideológia felé, míg Gratz, fokozatosan Tisza hívévé válva, konzervatív irányba fordult. Ezzel párhuzamosan erdélyi szász képviselőként bekerült a politikai életbe. Politikai álláspontját ebben az időben már legegyszerűbb azzal körülhatárolni, hogy mit utasított el: a baloldali radikalizmust, a nemzetiségi csoportoknak potenciálisan a történeti Magyarországot szétfeszítő törekvéseit, az erőszakos magyar asszimilációt – Apponyi iskolatörvényének éles kritikusa volt – s a közjogi politizálás meddő szembenállásait. Az I. világháború alatt a hadigazdaság különböző irányítói pozícióit töltötte be, s feltétlen híve volt a Németország és a Monarchia szoros gazdasági összekapcsolódását célzó terveknek. A háború utolsó két évében a külügyminisztérium egyik irányítója volt, illetve rövid ideig pénzügyminiszter a társadalmi és politikai reformokra törekvő Esterházy-kormányban. Ekkoriban már Károly király bizalmas hívének számított. Az összeomlás utáni magyar politikai fejleményektől kezdettől idegenkedett, az addigi magyar fejlődést megakasztó, radikális változásokat egyértelműen károsnak látta. Ezt az időszakot Bécsben töltötte, itt vált a bécsi magyar emigráns körök egyik fontos figurájává. A tanácsköztársaság bécsi nagykövetségéről az ellenforradalom céljaira fehér tisztek által elrabolt pénz biztonságba helyezésében aktívan közreműködött. Az ellenforradalom felülkerekedése után is a számára kedves Bécsben maradt még egy ideig magyar nagykövetként. 1921-ben Teleki kormányában rövid időre külügyminiszter lett, ebbéli minőségében igyekezett megakadályozni a még képlékeny új nemzetközi rendben a Monarchia utódállamainak egymástól való irracionális elzárkózását, de ehhez sem a hazai közvéleményben, sem a lehetséges partnerországokban nem talált megfelelő támogatást. A külügyminiszteri székből Károly első visszatérési kísérlete nyomán távozott, mert ekkor lelkiismeretével nem tudta összeegyeztetni a kormány magatartását. A második „királypuccs” után – amelynek során Károly pénzügyminiszterként számított volna rá – már rövid időre letartóztatták, majd 1922 elejétől szabadlábon védekezhett a „lázaság” vádjá ellen, mígnem 1924-ben – másokéval együtt – a kormányzó törölte a perét. A legitimizmus bukása után a következő két évtizedben főként üzletemberként tevékenykedett, illetve idővel a közéletben is újra részt vett. Erre Bethlen – akihez képest Gratz magát egy fokkal kevésbé nacionalistának és egy fokkal liberálisabbnak tartotta – kifejezetten kapacitálta. Bonyhád képviselőjeként, a német kisebbség egyik politikusaként került be a parlamentbe, ahol a kormányt támogató függetlenként, majd a kormánypárt szélsőbaloldalán tevékenykedett. Az 1930-as évek második felében viszont már egyértelműen az ellenzéki liberalizmus táborába tartozott. Persze liberálisnak csak a szélsőjobbal és a zsidótörvényekig eljutó kormánypárttal való szembe-

állításban nevezhető, a szociáldemokratákhoz vagy más baloldali álláspontokhoz képest nemigen lehet másnak, mint konzervatívnak tekinteni.

A II. világháború egy szerencsésen rövid mauthauseni tartózkodással ért véget számára. Részben a háború évei alatt írta, majd már utána fejezte be a több mint ötven évvel később *Magyarország a két világháború között* címmel megjelent (2001) kéziratát. Ez mintegy folytatása a megelőző korszakról megjelent köteteinek. Gratz nem osztotta az objektivitás történetírói illúzióját, nagyon is véleményyt nyilvánító munkát írt. Történet-szemléletében tartalmi szempontból a legitimizmus játszotta a kulcsszerepet. Ezt történetpolitikai érvekkel is alá tudta támasztani, mert meggyőződése volt, hogy Közép-Európa kisebb népei leginkább egy közös államalakulatban találhatják meg boldogulásukat, s hogy egy ilyen államot leginkább a Habsburg dinasztia örökletes szerepe tarthat egyben, de nem lehet kérdés, hogy Gratz érzelmileg is az uralkodócsalád híve volt. Történet-szemléletének másik, mondhatni módszertani kulcseleme volt, hogy a politikai magatartások elemzésénél maga is figyelembe vette az érzelmi tényezőket, mint az egyes politikai irányok választási magatartásban is kifejezésre jutó állásfoglalásának alapját, legyen szó akár fajvédelemről, akár a Károly király – számára egyébként kedves – ügyének elutasításáról a Habsburg-ellenesek részéről. Az emberi érzelmeket tisztelettel kezelte, akkor is, ha azok olyan politikai célokért lobogtak, amelyekkel ő nem értett egyet, amint az például a függetlenségi táborról adott leírásában is látható. Az érzelmek befolyásoló erejét azonban a politikai elit csoportjaiban is meghatározónak tartotta, a politikusok tevékenységét irányító gondolkodás elemzése során az eszmék mögött mindig föl-tűnnek az érzelmek is. Sőt Gratz nagy szerepet tulajdonít a politikacsínálás minőségében a politikusok emberi minőségének is, amit pedig nem pusztán egyéni adottságként kezelt, hanem történeti-szociokulturális folyamatok eredményének látott, lásd árnyalt portréit Horthyról, Bethlenről, Gömbösről. Úgy vélte, a politikusok a maguk habitusával és eszméivel nem a semmiből születnek, s a történelem csak lassan tud kialakítani egy minőségi embereket kitermelő elitet. Radikális változások viszont, akár baloldali, akár jobboldali előjelek alatt, könnyen lerombolhatják egy társadalom alkalmas elitjét.

Nyilván nem véletlen, hogy Gratz – rövid időszakoktól eltekintve – inkább csak a magyar politikai elit periferiáján tudott mozogni. Ahogyan különböző elhatárolódásai miatt egyik politikai táborba sem tudott tökéletesen beilleszkedni, ugyanúgy a mai egy-síkú történeti felfogások sem tudnak mit kezdeni személyiségével; nem illik bele sem-milyen képbe. Innen a feledés, nem tarozik a 20. század azon alakjai közé, akik így vagy úgy hivatkozási pontként ma megjelennének. Könyvei sem lehetnek kötelező darabjai semmilyen politikailag meghatározott olvasmánylistának, kilógnak bármelyikből. Éppen ezért olvashatják viszont élvezettel mindazok – konzervatív vagy bármilyen más politikai alapállással, hiszen a jó könyv mindenkinek tud mondani valamit –, akik értékelni tudják az árnyalt véleményalkotást, a minőséget.

Bódy Zsombor

HALÁSZ GÁBOR: VÁLOGATOTT ÍRÁSOK

Az 1959-es év egyik csodája volt Halász Gábor *Válogatott írásainak* megjelenése, itthon. Halász Gábor az esszéírás magyar nagymestereinek egyike, rendszeren Cs. Szabó Lászlóval és Szerb Antallal szokták egy csoportba állítani, afféle „nemzedékként”, de az efféle besorolások mindig vitathatók. Mégis érdemes egy pillanatra összevetni őket. Cs. Szabó enciklopédikus, történeti, tanáros és műveltséget osztó: kissé akadémikus festészet az övé. Szerb örök szerelme a rokokó, a poén, a szellemesség, az impresszió – mondatai egyenként élvezhetők. Halász pasztellel dolgozik, és mindig van főtémája. Nincs benne fölkavaró érzelm, sem sodró lendület, sem expresszió, sem impresszió, vagy csak alig; frázismentes, barbizoni stílus az övé. Az 1959-es válogatás műfajilag igen vegyes, ám ez a stílus egység annál jobban érzékelhető. S ez annál is fontosabb, mert Halász mindig másokról írt, másokat jellemzett, kicsit úgy, mint itthoni hőse, Justh Zsigmond, vagy mint angol esszéíró példaképe, Thomas Macaulay. Elsősorban portrékat olvashatunk tőle, kis- és nagyesszéket, írókról, költőkről és politikusokról.

Költők és politikusok – különös egyveleg, gondolhatjuk, mégsem logikátlan. S éppen mivel Halász stílusa összeszedett és célratörő, nem olyan nehéz megtalálni az összekötő szálát. A példa a *Magyar viktoriánusok*.

A megjelölés nem terjedt el a magyar politikai eszmetörténetben, pedig igen elgondolkodtató. Viktória királynő korszaka nálunk Ferenc Józsefé, Németországban Vilmosé, Franciaországban pedig a Köztársaságé. Azzal, hogy Halász a viktoriánus jelzőt adaptálja, határozottan jelzi, hogy a 19. századi magyar történelmet *nem* a forradalom–abszolutizmus–dualizmus meglehetősen idétlen és kezdetleges (nem is olyan halványan hegelianus) sémájába kívánja szuszakolja, s nem is a korrupció–hanyatlás Bibótól Szekfűn át Hamvas Béláig terjedően elfogadott téziséhez kívánja igazítani, arról pedig végképp nincs szó, hogy Ferenc József a maga birodalma számára bármilyen megtartó erővel bíró formát tudott volna adni s így érdemes volna korszakjelölő szerepre. A magyar viktoriánusok – akik között konzervatívok és liberálisok egyaránt vannak – egyszerűen az állam-, sőt birodalomalkotó elit. Az építők. Írók, költők és politikusok így kerülnek közös platformra: mind és mint alkotók. Akár tetszik, akár nem, a modern Magyarországot ők csinálták meg. Mivel viktoriánusok voltak, tudták, hogy az állam, a nemzet, a birodalom elvek és szempontok egyensúlyán, a történelem ismeretén és szívós aprómunkán nyugszik. Vitatkoztak és mérlegeltek, olykor öngyilkosok lettek a felelősség súlya alatt, de polgárháborút nem vívtak: ha másként nem ment, visszavonultak őrlődni. Utcáink ma is az ő nevüket viselik: Szalay, Lónyai, Deák, Baross, Csengery, Trefort, Keleti, Zichy, Kállay.

Ám az a birodalom, amelyet fölépítettek, nincs többé. Bibó, Szekfű, Hamvas úgy vélte, azért, mert homokra és hazugságra épült. Halász nem válaszol a hallgatolagos miéltre, de ha újra eszünkbe jut a cím, talán megsejthető az ő válasza is. Hiszen az angol viktoriánusok birodalma is semmivé lett, ha néhány évtizeddel később is. Ők is tévedtek volna? Ők is a hübrisz áldozatai? Nehéz válaszolni. De ha Britannia nincs is többé, Anglia megvan, s

megvan a modern és hatalmas India is. A Christendom nincs többé, de a középkor katedrálisai még állnak és vasárnaponként megtelnek. A „Magyar Korona” nincs többé, de egykori országai mégis az ő szülöttei. S ezen már nem változtat semmi.

Balázs Zoltán

HAMVAS BÉLA: A BOR FILOZÓFIÁJA

Végül is ketten maradtak: Hamvas és az ízlés. Figula Mihály emlékének

Elhatároztam, hogy ódát írok a konzervatívságról a nem konzervatívok számára. Korunk ínségében a szenvedők iránt részvétet éreztem, és ezen a módon kívánok rajtuk segíteni. Feladatom nehézségével tisztában vagyok. Tudom, hogy ezt a szót: konzervatív, ki sem szabad ejtenem. Mindenféle más neveken kell róla beszélni, mint amilyen például az életöröm, az ízlés vagy a tradíció – vagy Hamvas Béla. A legfőbb névnek Hamvast választottam.

Hamvast két okból szokás szeretni: lebilincselő stílusban előadott bölcselkedése miatt, valamint életútjával igazolt példaadásáért. Példaadásáért, hogy lehet kívülállónak maradni, s nem muszáj behódolni.

Végzős gimnazista voltam, amikor először olvastam. És antialkoholista. Meg istentelen. Ahogy Hamvas mondaná: megveszekedett puritán. Leginkább a stílus, meg persze a nőkről szerezhető tudás vonzott. A szóbeli érettségim aztán – lévén Móricz Úri muri-ját húztam – idéztem Hamvas dionüszoszi tételmondatát („A görögök tudták, hogy a nő legmélyebb lénye ez a szakrális kurvaság”). Máig emlékszem magyartanárnőm arcára meg a botrányt sejtő osztályfőnökömére is. De szerencsére mindezt kinőheti az ember. Úgy adódott, hogy az Eötvös Collegiumban egy szobába kerültem az akkori Év borászának kisebbik fiával – azt hiszem, ekkor kezdtem ráérezni Hamvas mondanivalójára.

A *bor filozófiája* 1945 nyarán született Balatonberényben. Nem sokkal azután, hogy Hamvas lakását – házikönyvtárával együtt – bombatalálat semmisítette meg. Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy ez az esszé csak 1988-ban jelent meg. Egy nyíltan ateista kor hajnalán született, s alkonyán jelent meg tehát a mű. A *bor filozófiája* ugyanis mélységes ellensége volt mindannak, ami akkoriban Magyarországon történt. Hamvas már a legelején leszögezi, hogy az ateisták megmentéséért ír. Az ateizmus három formáját kritizálja: a szcientizmust, a puritanizmust és a pietizmust. Szembeszáll tehát az életet lealacsonyító modernizmussal, az ilyen-olyan elveket vakon követő fanatizmussal és az ájtatoskodással. Mindezek helyett az életörömben hisz. Mert tudja, hogy az igazi vallás az öröm vallása. Hamvas az életöröm zsoltároskönyvét írta meg. „Az ivásnak ugyanaz a törvénye, ami a szerelemnek: bármikor, bárhol, bárhogyan. De itt is, ott is minden körülmény fontos.” Másutt pedig azt mondja: „Bort! Megint csak azt mondom, hogy: bort igyatok! Aztán majd kedvet kaptok a csókolózásra, a virágszedésre, a barátságra, a jó mély alvásra, a nevetésre, és újság helyett reggel költöket fogtok olvasni.” (Eat, pray, love – nemde?)

Hamvas azok közé a tradicionalistának nevezett írók közé tartozott, akik elutasítva a modernitást inkább a nagy vallásokhoz, régi bölcsességekhez nyúlnak vissza. S amennyire igaz, hogy „egy pohár bor: az ateizmus halálugrása”, ugyanúgy elmondható, hogy néhány oldal Hamvas: a radikalizmus és hagyományellenesség halálugrása.

Éppen ezért bátran indítsuk el a *Boros* című számot a Belgától, s lapozzunk bele ismét Hamvas írásaiba! Mert Hamvast olvasni kell. Mert élni tanít. ÉLNI. Csupa nagybetűvel.

Paksa Rudolf

HORÁNSZKY LAJOS: *TISZA ISTVÁN ÉLETE ÉS KORA*

Tisza István a magyar múlt jelentős, bár sokak által gyűlölt alakja volt. (Jó pár évtizeden keresztül nem is nagyon lehetett róla szólni Ady valamelyik vonatkozó sorának idézése nélkül.) Tisztelője, Horánszky Lajos közel másfélezer oldalon, imponáló alapossággal számol be – éppen úgy, ahogyan a cím ígéri – *életéről és koráról*. A mű megírására az 1919-ben alakult Országos Tisza István Emlékbizottság kérte föl. A felkérésnek Horánszky nagy lelkesedéssel tett eleget, a bécsi Staatsarchiv anyagai mellett – Bethlen István közbelépésének köszönhetően – kivételes hozzáférést kapott titkosított, nem nyilvános forrásokhoz is. A '30-as évek végére elkészült két kötet megjelenését a titkosított dokumentumok minősítésével összefüggő okok miatt csak 1961-re tervezték, ám a történelem közbeszólt: több mint 30 évet kellett még várni arra, hogy a mű végre eljusson az olvasókhoz (1994).

Horánszky tárgyilagos, de nem elfogulatlan. A könyvben a leíró és magyarázó részek mellett bőven helyet kaptak hosszabban-rövidebben idézett források. Ami magát Tisza Istvánt illeti, viszonylag keveset értékeli őt a szerző, s ha mégis, nagyjából a „vagy jót, vagy semmit” vezérelv szerint. Tisza erényeit gyakran méltatja, ám ezeket az erényeket – főleg a személyiség, kevésbé a politikus erényeit – *egyéb források is megerősítik*. Tisza személyes bátorságát, a „vasgróf” elnevezést megalapozó elvszerűségét és hajlíthatatlan következetességét, kivételes munkabírását, lelkiismeretességét és igazságkereső nagyvonalúságát az őt gyűlölő ellenségei sem vitathatják – legfeljebb hallgatnak róla. Tudjuk, szűklátókörű sem volt: amint egy róla rendezett 2004-es konferencián is rámutattak, nagyjából ugyanazokat a társadalomtudományi műveket olvasta és kedvelte, mint „progresszív” ellenségei – csupán más következtetésekre jutott belőlük. Történelmünk e fontos alakja ellen annyian és olyan sokáig mondhatták „füst-sötéten lobogó” vádbeszédeiket a védelem minden lehetősége nélkül, hogy szinte kötelező e vaskos védőbeszédet is végighallgatni. (Jellemző a több generáció gondolkodását alakító vádbeszédek maradandó hatására, hogy Tisza Istvánnak 20 évvel a rendszerváltás után sincsen szobra. Nem feltétlenül az őt talán legszenvedélyesebben gyűlölő politikustársának a szobra helyett nincsen: egyáltalán nincsen, sehol sincsen.

E védőbeszéd eléggé meggyőzően érvel amellett, hogy Tisza István geszti ugyan volt, *de bolond és vad semmiképpen sem*. Gyújtogató sem volt. Politikai rugalmasságát – jobb híján hasz-

náljunk marxista terminológiát – kétségtelen „osztálykorlátai” és kálvinista fatalizmusa korlátozta. E rugalmasság híján végzete pedig nem lehetett más, mint hogy egy kudarcra ítélt államrezon tragikus hőseként, golyókkal a testében, a történelmi Magyarország végzetének előképeként zuhanjon Hermina utcai villájának padlójára. (Ennek az államrezonnak a lényege a Kárpát-medencei magyar szupremácia, illetve a politikai nemzet szerves, erősen hagyománytisztelő, a racionális modernitás kínálta „királyi utakat” mellőző fejlődése.) Az pedig már inkább erkölcsfilozófiai kérdés, vajon egy nemzet nagyjait utilitarista-pragmatista alapon csakis a győztesek között keresse (milyen kevés nagyságunk lehetne, ha ezt következetesen alkalmaznánk!), vagy valamiféle deontologikus nagyvonalúsággal a szándékok és az egyéniség tisztasága is szempont lehessen.

Török Attila

ILLYÉS GYULA: *HETVENHÉT MAGYAR NÉPMESE*

A népi konzervativizmus alapjai

A konzervativizmus az életigenlés egy sajátos formája. Azon a felismerésen alapul, hogy a nemzedékek láncolatán leszűrődő tapasztalatok, a személyes gyakorlat, a mester–tanítvány viszony elengedhetetlen elemei a megismerésnek, a tanulásnak; legyen szó összetett gyakorlati vagy szellemi tevékenységről. A megismerésnek ez a módja teszi lehetővé, hogy azonnal reagálni tudjunk, amikor nincs idő a helyzet elemzésére, egyéni inspirációt vigyünk az alkotásba, képesek legyünk a megújulásra, intuíciónk segítsék döntéseinket, egyaránt észleljük a lényegét és a finom különbségeket.

Fokozottan igaz ez a társadalom bonyolult játékszabályait tartalmazó élelőszövetre, az erkölcsre. Az igazmondás nem hitvallás, sokkal inkább szokás kérdése. A konzervatív az elveket, a törvényeket olyan, reflexióra alkalmas viszonyítási pontoknak tartja, amelyek fontosak, de önmagukban általában nem nyújtanak eligazítást az élet váratlan és sokszor ellentmondásos helyzeteiben. Nem véletlen, hogy a bibliai pásztornép életét a kezdetekben még törvények és parancsolatok szabályozták. Később azonban már a példabeszédek, zsoltárok és próféciaák határozzák meg a bibliai falvak és városok világát, és a nyugati világvallás már az „erkölcsi esettanulmányokat”, a jézusi példázatokot tartalmazó tanításokra épül.

A család, az idősebb testvérek és barátok, és a mesék a legfontosabb szereplői a gyermek erkölcsi fejlődésének. Lássuk most Illyés Gyula tolmácsolásában, hogy a magyar népmesék milyen társadalomképet és többé-kevésbé észrevétlenül milyen magatartás mintákat rejtenek magukban.

Mielőtt ezt megtennénk, két dolgot tisztázzunk a népmesék kapcsán. Először is azt, hogy a magyar népmesék nyelvünk mellett, szinte az egyetlen élő hagyományunk. A mai napig emlékszem a csendre, diáktársaim elmélyült tekintetére, amikor a napköziben hallgattuk az égig érő fa meséjét Róza nénitől. Ma én is mesélek ugyanebből a könyvből saját gyermekeimnek.

A meséinkben előforduló szereplők, motívumok, helyszínek, fordulatok egy része igen régi, vélhetően jóval a honfoglalás előttiek. A táltos, az égig érő fa, az ellenség által feldarabolt népmesei hős feltámadása után hétszer szebbé és erősebbé válása, a sárkányt szolgáló halottak, a gázlóival a Fekete-tengerre hajazó Óperenciás-tenger (az Óperenciás név az Atlanti-óceánra utal ugyan mint Ober Enns, de ez az elnevezés újkori találmány) mind a régmúltba, a kevéssé ismert ősi magyar hitvilágba vezetnek vissza. Egyáltalán nem kizárt, hogy meséink egy része egyidős a mesékben szereplő motívumokkal. Azaz igen régiek.

Térjünk most rá a lényegre, meséink spirituális üzenetére. Az égig érő fa meséje a magyar népmesék egyik alaptípusának tekinthető sok tekintetben. A mese a felnőtté válás folyamatát mutatja be. Az első önálló próbatétellel kezdődik és családalapítással, örök életre szóló hűséggel és egy fergeteges lakodalommal végződik. A párválasztás alapja minden mesében mindig a szerelem.

A mesék rendszerint komplex társadalmi környezetben játszódnak. Van király, van szegény ember, és néha van másik ország is, amellyel a kapcsolat esetenként baráti, esetenként háborúba torkollik. A mese hőse mindig alulról indul, ő a legkisebb királyfi, a kanászfíú, a csillagszemű juhász vagy éppen a szegénylegény. A főszereplőnek önállóan kell megoldania három feladatot, és ha ez sikerül, akkor a szegénylegényből és a királyfiból egyaránt király lesz. A társadalmi felemelkedés lehetséges, ha hősünk rátermett, bátor, és rendelkezik a problémákkal való önálló megbirkózás képességével. Ezzel együtt gyakran érkezik segítség a reménytelennek tűnő helyzetekben. A hal, a róka és a kacsa is segíti Jánost az égig érő fa meséjében, mert előtte János kiszabadította őket a csapdából, megmentette a kiszáradástól és megkötözte a törött végtagokat. János szolidáris az őt körülvevő világgal, és ez a szolidaritás később a hasznára válik.

János és a többi népmesei hős mindig becsületes eszközökkel harcol. Csak a becsületes küzdelem hozza meg a gyümölcsét. Azok, akik becsapják a királyt, elárulják testvéreiket, végül mindig pórul járnak. Mindez összhangban áll azzal, hogy a magyar nyelvben a becsület és az érték, a becses egy töről fakad.

A népmesék tanúsága alapján az önvédelmi képesség, a katonai hagyomány mellett a szolidaritás, az önálló problémamegoldó-képesség, a teljesítményelv, a tehetségen és a szorgalmon alapuló társadalmi mobilitás, a becsület és a családalapítás voltak a legfőbb értékek a korai magyar társadalomban. Ezek az értékek pontosan azok, amelyeket az olyan modern társadalomkutatók a társadalmi tőke legfontosabb összetevőinek, a sikeres társadalmak motorjainak tartanak.

A konzervatív ember idealista. Abban hisz, hogy a szellem erősebb, mint az anyag. És így kételkedve fogadja az olyan nézeteket, miszerint a világot a tőke vagy titkos gazdasági társaságok irányítják. A honfoglaló magyarok, a középkori Magyarország sikere nem a véletlen mulott. Olyan szellemi forrásokból táplálkoztak eleink, amely sikerre ítelték őket.

Kétségtelen, hogy az elmúlt ötszáz év, az önálló államiság tartós hiánya, a négy évtizednyi diktatúra, a fogyasztói társadalom megtépázta ezeket a hagyományokat. Ha az egyéni találékonyság nem párosul normakövető magatartással és szolidaritással, ha az egyéni tel-

jesítményt nem ismerik el, akkor egyszerre csökken a társadalom integrációs képessége és fejlődési potenciálja, mert ezek az értékek csak együtt hatékonyak. Ugyanígy újkeletű probléma a családalapítási hajlam és a katonai hagyomány leépülése is.

Magyarország mégis szerencsés ország. Ahhoz, hogy újra sikeres legyen, csak a hagyományai felé kell fordulnia. Nyelvében él a nemzet, mondta Széchenyi István, amikor veszélyben volt a magyar nyelvhasználat. Most, amikor a magyar nemzet sikere forog veszélyben, tegyük hozzá: nyelvében és meséiben él a nemzet.

Németh Endre

ANTHONY DE JASAY: AZ ÁLLAM (THE STATE)

A libertárius gondolkodásról szokás azt tartani, hogy nincs magyar hagyománya, sőt hogy az a magyar viszonyok között eleve értelmezhetetlen. Hogy az államellenesség, illetve az egyéni és közösségi szabadságnak az állammal szembeni megfogalmazása idegen a magyar történelemtől és a hazai gondolkodástól, hiszen nálunk a szabadságért való küzdelem a szabad és független államért, illetve az idegen államokkal szembeni harccal kapcsolódott össze. Tévedés: nincs is magyarabb tapasztalat az állam önkényeskedésénél, nincs jogosabb érzés Magyarországon az állammal szembeni indokolt bizalmatlanságnál. Mégis, igen kevés magyar gondolkodó akadt a 20. század során, aki az évszázad szörnyűségeinek tapasztalatából levonta volna azt a teljesen kézenfekvő következtetést, amit Anthony de Jasay, vagyis Jászay Antal levont: „Egy lecke, amit még Magyarországról hoztam, és sose felejtettem el, az egyén és az állam viszonyát illeti. Ahol a „közérdek”, a „társadalom” nevében mind a politikai, mind a gazdasági hatalom egyazon szerv, az állam kezében összpontosul, egyéneket „pusztulásra” lehet ítélni, vagy annak fenyegető árnyékával meg lehet zsarolni, anélkül, hogy az ávos vagy a népügyész a kisujját is felemelné ellenük.”

Könyvében Jászay önálló akarattal rendelkező, cselekvő, racionális lényként megszemélyesítve ír az államról, melynek a legbelsőbb természetéhez tartozik, hogy növekedni akar: „A fogyasztó igényei kielégítését maximalizálja, az üzleti vállalkozás a profitot, az állam pedig a hatalmat.” Céljának eléréséhez az állam különféle módokon játssza ki egymás ellen a társadalmi csoportokat, és ha olykor rövid távon le is mond befolyásának egy részéről, azért teszi, hogy hatalmából hosszú távon a lehető legtöbbet tudja megőrizni. Mivel demokratikus körülmények között a hatalmat a többségre támaszkodva lehet csak fenntartani, az állam a többségnek kedvez, és bizony „a többséget a kisebbség pénzéből kell fizetni”. Az igazságosság és egyenlőség szlogenjei tulajdonképpen csak arra jók, hogy ezt a machinációt megszépítsék, megideologizálják. Bár az 1985-ben megjelent könyv eredetileg a nyugati jóléti állam kritikájaként íródott, nem túl nehéz észrevenni, hogy ezek a meglátások a rendszerváltozás utáni Magyarországra sajnos éppúgy érvényesek.

Az 1925-ben született, a koalíciós években újságíróként dolgozó, Ottlik Gézával barátságban lévő Jászay Antal 1948-ban hagyta el Magyarországot. Egy ideig a Sydneyben

megjelenő, a Forró Ferenc jezsuita atya által alapított Dél Keresztje főmunkatársaként az ausztráliai magyar emigráció egyik meghatározó alakjaként tevékenykedett. Közgazdaságtant tanult, érdeklődése a politikai gazdaságtan és a politikai filozófia felé fordult, kutatott Oxfordban. 1962-től Franciaországban él. Írásait a rendszerváltozás után Magyarországon többek között a Holmi és a Valóság közölte, az 1985-ös *The State* pedig 2002-ben jelent meg magyarul az Osirisnál. Bár elvesztette látását, továbbra is havonta jelennek meg írásai a Library of Economics and Liberty weboldalán (econlib.org). Egyike annak a három magyar emigránsnak (a másik kettő Andrew Joseph Galambos és Thomas Szasz), akik szerepelnek az amerikai libertárius mozgalom monográfiájában (Brian Doherty: *Radicals for Capitalism*).

Panyi Szabolcs

JÁSZI OSZKÁR: *A HABSBURG-MONARCHIA FELBOMLÁSA*

Jászi Oszkár *A Habsburg-monarchia felbomlása* című munkája a 20. századi magyar társadalomtudomány és történetírás egyik nagy teljesítménye. Valódi klasszikus, amelyről mintha megfeledkeztünk volna az elmúlt évtizedben. Talán azért, mert a Jásziról a művelt közvéleményben élő kép egyre inkább a periodikusan ismétlődő Károlyi Mihály-vitákhoz idomult, de az is lehet (és ez lenne a jobbik eset), hogy ennek a nagy műnek a minden nagysága dacára kétségtelen történetírói hibája miatt esik róla kevesebb szó a nyolcvanas években végbement újrafelfedezése óta.

Ha valaki 1918-as szerepvállalása, esetleg a polgári radikalizmus doktriner reformprogramja kidolgozásában játszott szerepe vagy éppen a Horthy-rendszer ellen indított, részben túlzó és igazságtalan támadásai miatt ejtené ki Jászi Oszkárt a magyar eszmetörténet kánonjából, úgy ez a nagy szintézis, a Chicagói Egyetem felkérésére írt, először angol nyelven megjelent (1929) munka a legjobb ellenérv az elhamarkodott döntés ellen. Itt a politikusi múltat (legtöbbször) zárójelbe tevő Jászi olyan témát választ, amelyhez nemcsak illik, de szükséges is az elméletvezérelt elemzés. Ennek révén képes tézisek köré rendezve, ugyanakkor jelentős (és tanulságos!) empíriát mozgatva követhetően megírni a Monarchia felbomlásának egy lehetséges történetét.

Hiszen ez a történet sem teljes, lehet is róla vitatkozni, ám olyan súlyos érveket sorakoztat fel alapgondolata mellett, hogy azokat az 1918-as események bármilyen alapos értelmezéséhez figyelembe kell venni. A tézis szerint az Ausztriai Ház által évszázadokon át épített államalakulat azért esett szét, mert a nacionalizmus korában nem tudott nemzetiségei számára a nemzeti fejlődés alkalmas keretétvé – demokratikus egységek föderációjává – válni. A nacionalizmus olyan „természeti erő” volt, amely nemcsak a mesterséges osztrák államnemzet vízióját utalta Jászi szerint az ábrándozások birodalmába, de amely az erősebb nemzetek által az egyre inkább öntudatra ébredő és középosztályukat építő gyengébbek korlátozása mellett zajló kormányzást is fenntarthatatlanná tette.

Lehetséges, hogy Jászi alkalmanként túlbecsüli a Monarchiában működő centrifugális erőket, míg egyes társadalmi csoportok hajlandóságát a birodalmon belüli együttműködésre túlságosan pesszimistán ítéli meg. Ám ez mit sem von le annak értékéből, hogy hatalmas munkával, rendszerező jelleggel tárja fel azoknak a felbomlást elősegítő erőknél – a nemzeti irredentáknál – a kialakulását, amelyek ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy érdemben állást foglalhassunk a „felbomlás vagy szétverés” vitában. Jó társadalomtudósként gondosan sorba veszi a folyamat állomásait, mérlegeli, hogy milyen kritikus pontokon vehetett volna más irányt az események alakulása, és bár mindvégig tudjuk, hogy végül saját tézisének fogja bizonyítotttnak nyilvánítani, nem lehet nem elismeréssel tekinteni az elemzés mélységére és rendszerességére.

A nagy munka nagy hibája Jászi személyes élményeinek következménye. A dualista Magyarország társadalmi rendjét kritizáló szenvedélyes tudós-politikus lényegében fenntartja korábbi véleményét, amely szerint a „feudalizmus” – valójában a nagybirtokra épülő társadalmi rend és az ezt kiszolgáló politikai osztály – nagy részben felelős a nemzetiségi ellentétek kiélesedéséért. Az az érv, amely szerint a nagybirtok és politikai rendjének kiszolgálói a nemzetiségekre és a zsidóságra hárították minden társadalmi baj felelősségét, egyszerűen nem állja meg a helyét, ráadásul Jászi további fejezetekben kifejtett, önmagában megálló érvelésébe sem illeszkedik. Itt joggal fedezi fel az olvasó a politikus keserűségének torzító hatását a műben, ahogy a szerző a kossuthi konföderációs program realitásába vetett hitének is éppen a nacionalizmusok természetének a könyvben végrehajtott elemzése a legjobb kritikája.

A komoly hiba, az érvelés megbicsaklása ellenére a munka fent leírt érdemei miatt ugyan nem remekmű, ám igazi klasszikus és mérföldkő a Monarchia felbomlásának értelmezésében, amely a világ tudományosságától több egyetemi tanári kinevezéshez elegendő független hivatkozást érdemelt ki. Saját múltunk értelmezéséhez éppolyan értékesen járul hozzá, mint a modern kor egyéb nagy múlt századi szintézisei – például a *Magyar történet* Szekfű Gyula által jegyzett kötetei. Hibáit néven nevezni nem kell félnünk, különösen mivel ezek dacára is olyan munkáról van szó, amely biztosítja Jászi helyét a magyar eszmetörténetben. Ennek a helynek az elismerése pedig apró lépés lehet egy olyan jövő felé, ahol az értelmiség által egyaránt újraolvasott és megvitatott jobb- és baloldali gondolkodók megférnek egymás mellett a magyar emlékezetben.

Romsics Gergely

JOÓ TIBOR: A MAGYAR NEMZETESZME

Kincsek fölött élünk tudatlanul. Ebben lehetne összefoglalni a kommunista évtizedek szellemi, kulturális következményét. A kommunista ideológia „a történelem szemétdombjára” vetett mindent, ami nem illeszkedett a marxi-lenini történelemkoncepcióba. Ilyen volt többek között a két háború közötti szellemtudományi irányzat is. Ennek

volt egyik tehetséges tagja Joó Tibor, aki Budapest ostromakor vesztette életét. Történetfilozófus volt, a német történetfilozófia inspirálta, e műve megírásában (megjelent: 1939) főként Deér József, Szekfű Gyula, Hóman Bálint munkáira támaszkodott.

Joó egész művének alapgondolata, hogy a nemzet eszme („A nemzetet azonban *az* léte-síti, *ami megértés folyamán kialakul: a közös szellem*”), minden nemzetnek más szellemisége van, sajátos történeti fejlődéséből lehet megérteni, mi ez az eszme. A nemzet eszméje teremti a nemzetet és nem a nemzet teremti a nemzet eszméjét („S ami éppen nemzetté teszi, az *egy* fogalom, mit a nemzet mibenlétéről fogadott el a közösség, s mi életét mint eszmény és cél irányítja”). Sem az etnikai hovatartozás, sem a nyelv, sem a kultúra, sem a politika nem teremti a nemzetet, a nemzet egyikkel sem azonosítható, egyikből sem vezethető le. Véletlenül sem szabad összekeverni a faj, a nép és a nemzet fogalmát. A faj csak biológiai értelemben határozhat meg bárkit is, a népet a szokások irányítják, a nemzet azonban eszme. A Joó Tibor-i nemzeteszme maga a befogadás fogalmán és gyakorlatán nyugszik. A magyar nemzet eszméje történetileg többször módosult. Az első nagyobb traumát az Árpád-ház kihalása jelentette, melyet a Szent Korona eszméjével kezeltek: „Amikor a nemzet elveszti ősi uralkodóházát, annak hatalmát, karizmáját, melyet soha többé senki el nem nyerhet, — Emese ágyékából csak ők származtak! — a nemzetet összetartó erejüket átszár-maztatják uralmuk szimbólumára, a szent királyok koronájára. S ettől kezdve a korona nemcsak a királyi hatalom szimbóluma, hanem a nemzet egységéé is. A nemzet a Szent Korona tagjainak egysége.” Az eredeti vagy ősi nemzeteszme véglegesen a reformkori politikai küzdelmekben veszett el, amikor is a nyugati egységesítő nemzeteszme vált általános-sá, ez vetett véget a sokféleség, soknyelvűség és sokszokásúság eredeti magyar nemzeteszmé-nek („e nemzetállam birtokosává, sajnos, a *nyugati* értelemben vett nemzetet akarták tenni, tehát egy fikciót, melynek éppen magyar földön semmi alapja nem volt, s ezen csak a sok-féle nép asszimilációja segíthetett volna”). A magyar nemzet ugyanis az állandó keveredés nyomán alakult ki. A nemzetet nem lehet rendeletekkel megteremteni, mert a magyar nemzeteszme központi alkotóeleme a szabadság. Valójában a nemzet egy erkölcsi felelő-ségvállalás, odafordulás, nem születés kérdése, hanem azzá válás dolga: „Nem olyan álla-pot, amit ingyen lehet nyerni. Nem elég annak születni. Bátran mondhatjuk, hogy annak nem is lehet egyszerűen *születni*. Azzá *válni* kell. A magyarság nem boldogság. Nem előnyt, biztonságot, ajándékot jelent.” „Örökös szorongás, s egy elhanyagolt múlt keserű önérze-te: ez a magyar állapot. Méltatlanság örökös lélekemésztő érzése. A magyarságot *vállalni kell, s csak vállalni lehet.*”

Mégis sokszor és sokan tévesztik el, hogy kényszeríteni senkit nem lehet a magyarság vál-lalására. A magyarizációból, melyet a „harci irodalom” hirdet, több kár, mint haszon kelet-kezik. Egyedül a hagyomány segít, ez a viszonyítási pont, vagyis a történetiség az a járszalag, amit fogni kell, ha a nemzet eszmeiségét nem akarjuk veszni hagyni. Joó Tibor könyve egy-szerre érvényesíti az egyetemes humanitás és a nemzet szempontját. Könnyen eligazodik az európai politikai irodalomban és a magyar szellemtörténészek kutatási eredményeiben. Végig azt hangsúlyozza, hogy a nemzet eszméje az öntudat érzete és kifejeződése. Minden

egyéb csak eszköze lehet ennek az öntudatos vállalásnak. A közösség és egyén viszonyában az egyén felelős a közösségnek, fordítva ez már nem áll. A rész van az egészért, s nem az egész a részért. A nemzet hivatásközösség, amibe nem lehet beleszületni, de belekényszeríteni sem szabad senkit: „Sem a nemzetbe, sem kultúrájába tehát nem lehet *beleszületni*, sem öntudatlanul *befogadni*. *Meg kell ragadni* és magunkévá kell tenni az öntudat felismerő tevékenységével és az akarat eltökélésével.” Összességében Joó Tibor a nacionalizmusról szóló irodalom azon irányzatához sorolható, amely a fogalmat valóságos léttel ruházza fel, nem nehéz a platóni ismeretelméleti gyökereket megtalálni, ahogy az egész szellemtudományi irányzat is az általánost elébe helyezi a partikulárisnak. A lelkit a materiálisnak.

Lánczi András

KECSKÉS PÁL: A BÖLCSELET TÖRTÉNETE FŐBB VONÁSAIBAN

Már az is figyelemre méltó, hogy Kecskés Pál *bölcselet*nek nevezi azt, amit a modern tudományok korában inkább filozófiának hívnak. A „bölcselet” szó használata arra utal, amit a filozófia eredetileg jelentett: „A szaktudományokkal szemben, melyek a valóság egyes részeit kutatják a bölcsészettudomány a valóság egészét átfogó, egyetemes világmagyarázatra törekszik.” Abban a korban alkotott és tanított Kecskés, amikor a szaktudományok nélkülözhetőnek, sőt tudománytalannak tekintették a filozófiát. Erre a filozófia úgy reagált, hogy módszertani, ismeretelméleti fegyverek gyártásába fogott a pozitivizmus megerősödésével párhuzamosan. Kecskés azonban – keresztény hite és elkötelezettsége miatt is – nem engedett a modern módszertani fetisizmusnak, a filozófiát nem akarta „szigorú tudománnyá” alakítani. Szerinte a „rendszeralkotás, egyetemes világszemlélet a filozófia mindenkori célja [...] Mindegyik filozófus bizonyos értelemben előről kezdi munkáját...” A tudomány fejlődik, a filozófia viszont újra és újra nekifut a lét és a létezés értelmezésének, minden filozófia csak annyiban marad fenn, amennyiben követőkre talál, a filozófust a tanítványai minősítik, illetve a hatása, amely teljes mértékben intellektuális. De mérhető-e a hatás?

Annak ellenére, hogy a 2007-ben megjelent *Filozófia* című, a mai magyar filozófiai szakmát reprezentáló enciklopédikus mű meg sem említi Kecskés Pál munkásságát, hosszú évtizedek óta a filozófiatörténeti kurzusok gyakran használt művéről van szó. Ennek oka, hogy Kecskés bölcselettörténetén átszűrődik a nevelői, tanítói szemlélet: minden, amit tudunk, amire rájövünk, felismerünk, azt tovább kell adni, mert így teljesedik ki az ember célja, így bizonyítjuk, a világ rendjének részei, nem pedig teremtoi vagyunk. Szerintem Kecskés Pálnak több hallgatólagos tanítványa van Magyarországon, mint Lukács Györgynek. *A bölcselet története* jól használható a mindenkori oktatásban. Időhorizontjába még belefértek az újkantiánusok, az életfilozófia, a fenomenológia és az újszolasztika, vagyis a 20. század filozófiatörténetének csak a kezdetéig juthatott el 1933-ig, a könyv első megjelenéséig. Minden más írása is, hadd emeljem ki a természetjogról szóló tanulmá-

nyát, a világos okfejtés, tájékozottság és saját személyiségének a háttérbeszorítását mutatja. A mű, a gondolat, s nem a létrehozója a fontos. Minden írásában arra törekedett, hogy a bölcelet legfontosabb szabályát szem előtt tartsa: a szókratészi eljárást – mely szerint bármiről beszélünk is, előbb meg kell határozni – körültekintően követte. Mert a bölcelet dolga, hogy a „Mi a ...?” kérdést föltegye és foglalkozzon vele. Kecskés össze tudta egyeztetni a filozófia és a teológia tárgyát anélkül, hogy hit és racionalitás vitájában egyoldalúan állást foglalt volna. De eligazító okfejtése örökérvényű: „Az újszolasztikus mozgalom a modern filozófia változó irányai közt az örökérvényű filozófia, a philosophia perennis eszméjét vallja.” Vagyis a bölcelet történetének konzisztenciáját „a filozófiai gondolkodás organikus folytonosságának az eszméje” adja, azaz Platón és Arisztotelész filozófiája ma ugyanúgy érvényes, mint bármikor. Ugyanakkor „a hagyományokhoz való ragaszkodás nem jelent a skolasztika számára szolgálai megkötöttséget”. Ez az a szemlélet, ami miatt Kecskés bölcelettörténete és egyéb művei mind ésszel, mind szívvel vállalható: a hagyomány tájékoztató, de nem köt meg.

Lánczi András

JOHN KEKES: A KONZERVATIZMUS ÉSSZERŰSÉGE

Hajlamon túl, utópián innen

A magyar történelem sajátossága folytán számos kiváló tudósunk, művészünk, gondolkodónk országunk nem ritkán változó határain kívül, a Kárpát-medencétől távol élte le alkotóévei jó részét. Kolnai Aurél, Lukács János, Molnár Tamás, Neumann János, Polányi Mihály, Teller Ede és még nagyon sokan mások jobb esetben csak a tehetség kibontakoztatásának kedvezőbb lehetőségei vagy a véletlen, rosszabb és sajnos gyakoribb esetben a fasiszmus vagy a kommunizmus üldözései, terrorja elől menekülve kényszerültek külföldre. Így angolból kell lefordítanunk saját anyanyelvükre műveik döntő többségét, mint ahogy ez John Kekesre, vagyis Kékes Jánosra is igaz.

A *konzervatizmus ésszerűsége* (A Case for Conservatism, 1998, magyarul: 2001) a konzervatív közösséget piszkáló módon rendszerezett elméletet próbál faragni a konzervativizmusból. Elméletet abban az értelemben, hogy a konzervativizmussal kapcsolatos érveket világos, szisztematikus rendbe szedi, közöttük logikai kapcsolatokat tár fel. De nem abban az értelemben, hogy utópikus, minden körülmény között használható mércét fabrikálna. Célja a „reflektív konzervatizmus” körülírása, amely nem a jó élet természetéről kialakított nagyszabású koncepció, hanem csak az ehhez szükséges politikai feltételek azonosítása.

A konzervativizmus hajlam, attitűd – érvelt Oakeshott. A konzervatívokat többek között az elméleti konstrukciókkal szembeni tökéletes gyanakvás cementezi egybe. Ha azonban a konzervativizmus nem írható le ideológiaként, miképpen azonosítható ez a fajta politikai filozófiai gondolkodásmód? A konzervatív szemlélettől megtanulható,

hogyan lehet paradoxonokkal együttélni – írja Balázs Zoltán. Konzervatívnak lenni annyit tesz: már a kiindulópontnál elakadni – állapítja meg G. Fodor Gábor.

Kékes nem látszik elakadni, határozottan állítja, hogy az attitűdökre és hajlamokra épülő természetes konzervativizmus számtalan módon vezethet tévútra, ezért azt a racionális reflexió segítségével „átgondolt konzervativizmussá” kell érlelni. Az átgondolás vezérlő motívuma egyfajta arisztotelianus „középhatár” felismerése a konzervativizmus Kékes szerinti négy alapmeggyőződése kapcsán. Fideizmus és racionalizmus között a szkepticizmust, az abszolutizmus és relativizmus között a pluralizmust, az egyéni autonómia uralma és a társadalmi tekintély primátusa között a hagyományelvűséget, az utópizmus és a reménytelen pesszimizmus között pedig a realista pesszimizmust részesíti előnyben.

Ha nem is ért mindenki egyet ezekkel az alapvonásokkal vagy a középértékek azonosításával, a Kékes-féle gondolat olyan értelemben hasznos lehet a mai magyar konzervatívok számára, hogy emlékeztet az olykor durván polarizált vitákban a lehetséges köztes területek, értékek megtalálására. E hajlam gazdaságpolitikai aktualizálását nem is olyan nehéz elvégezni, gondoljunk csak a magyar közéletet két évtizede uraló, sematikus állam–piac dichotómia mentén zajló csatározásokra. Arra, hogy az egyéni önzésen, az önérdékkövető személyek autonóm cselekvéseiből fakadó allokációs döntések primátusán, illetve az állami koordináción kívül semmi másról nem voltunk hajlandóak tudomást venni, s mint gazdasági szempontból releváns döntéshozók, szabályzók, a családtól a bíróságokig terjedő különféle intézmények, s azok lehetséges funkciói, teljességgel figyelmen kívül hagytak. Így aztán a liberális megoldásokat elutasítók felettébb érzékenyek lettek a központi tervezés nemzeti mázzal leöntött romantikus változatára, konzervatívnak gondolván közben mindezt.

Aktuális problémák feletti töprengéshez még egy hasznos segédeszközt, mankót kínál Kékes gondolatmenete. Ez a politikai erkölcs, vagyis a jó élet politikai feltételeiről való gondolkodás háromszintű felfogása: az egyetemes, az adott társadalomra vonatkozó és az egyéni korlátok megkülönböztetése. Az emberi jogok szinte minden területre való kiterjesztésének, a nemzetközi egyezmények inflációjának, a globális vagy európai elvárások szaporodásának, azaz a szekularizált egyetemesség primátusának idején szükség lehet kapaszkodóra a nemzeti hagyományok, sajátosságok érvényessége kimutatásában, a tekintély igazolásában és megvédésében.

Bartus Gábor

KERTÉSZ IMRE: AZ ANGOL LOBOGÓ

„Az emberek pontosan olyan mértékben jogosultak a polgári szabadságra, amilyen mértékben hajlanak arra, hogy erkölcsi korlátokat szabjanak ösztönös vágyaiknak” – írta Burke, aki jól tudta azt is, hogy a kérdéses hajlam nem egyszerűen egyéni erények kérdése. Az erények elsatnyulnak, ha nem támogatja őket a jog, de még inkább a meg szokások, a közösségi normák, a közerkölcsök. Ha a társas kapcsolatokból elillan a morális

egyezség, és köddé válnak az erkölcsi szabályok, az erényeknek és a szabadságnak is hamarosan búcsút inthetünk. A fogódzó nélkül maradt emberek meglepő gyorsasággal válnak szörnyetegekké – és persze áldozatokká.

Ez a végkifejlet jelenik meg negatív utópiává nagyítva a *Sorstalanság*ban is. Ugyanakkor Kertész Imre túl is lép azon, hogy „kifordítva” elénk tárja, amit Burke pozitív formában fogalmazott meg. Amit állít, ennél radikálisabb. A társadalmi szabályok és erkölcsi normák megsemmisülésével nem egyszerűen a szabad és erényes viselkedés feltételei tűnnek el, hanem végsősoron személyiségünk, önazonosságunk is odavész. A sorsunk lehet pokoli, de még mindig ezerszer jobb, mintha nincs.

Ez a gondolatsor azonban rendkívül veszélyes. Ha elfogadjuk, hogy a körülmények folytán elveszíthetjük ember mivoltunkat, valójában azokkal a totalitárius eszmékkel jutunk egyetértésre, amelyek az emberi természet megváltoztathatóságát hirdetik. Hogy ezt elkerüljük, az értelmes emberi sorsra leselkedő veszélyeket és a sors megőrzésének lehetőségeit egyszerre kell számba vennünk. Kertész éppen ezt teszi talán legmélyebb művében, *Az angol lobogóban* (1991), amely az ötvenes évek és 1956 személyes élményeit dolgozza fel.

Az elbeszélés kulcsszava a „megfogalmazhatóság”. Hőse, a kiábrándult kommunista újságíró élete „megfogalmazhatóságáért” küzd. „Kicsúsztam a megfogalmazhatóság és ezzel életvitelem folytathatóságának világából, a körülöttem zajló események – és így én magam is mint esemény – töredékes képekre, benyomásokra hullottak (hullottam) szét” – magyarázza. S úgy érzi, az önkény szülte „állandóság-hiány” mindennemű „komolyságot” lehetetlenné tesz számára. Az irodalom és a zene sajátjánál valódiabbnak érzett világában keres menedéket. De a valódi megmeneküléshez ebben a világban van szüksége biztos pontra. Ezt hozza el 1956-ban egy angol lobogóval leterített dzsip egy pesti utcán. A járókelők tapsára utasa „világos kesztyűbe bújtatott” kezével visszainteget: „Integetés volt ez, baráti, üdvözlő, tán kissé részvételi mozdulat, mindenesetre fenntartás nélküli helyeslést tartalmazott, és mellesleg a szilárd tudatot is, amivel ez a kesztyűs kéz nemsokára a repülőgépről a betonra vezető lépcső korlátját tapintja majd, hazaérkezve a távoli szigetországba.” Hősünk – és az ország – váratlanul érintkezik – Burke szavaival – az „erkölcsi korlátok” és a „polgári szabadság” világával, aminek hatására mintegy varázsütésre visszakerülnek helyükre a valóság szétesett cserepei. Ha sorsa nem is fordul jobbra, de legalább visszakapja a sorsát.

Ez lenne a kiút? Ez is, de végsősoron csak az a belátás, amivel az elbeszélés zárul: „Élni, gondoltam, az Istennek tett szívesség.”

Mike Károly

ARTHUR KOESTLER: NYÍLVESSZŐ A VÉGTELENBE

Arthur Koestler odisszeiája

Szerb Antal többször leírta, hogy a legérdekesebb könyv, amit életében olvasott, Casanova emlékirata volt, irodalomtörténetében pedig kijelentette, hogy „nincsen történel-

mi regény, amely a Memoároknál elevenebb, szórakoztatóbb volna és tökéletesebben visszaadná egy gyönyörű kor szívverését”. Én Arthur Koestler két önéletrajzi kötetéről tudnám elmondani majdnem ugyanezt: ezek voltak a legérdekesebb könyvek a számomra (*Nyílveessző a végtelenbe; A láthatatlan írás*, 1996–1997), elevenek, szórakoztatóak, és tökéletesen visszaadják egy rettenetes kor, a 20. század első felének szívverését.

Először angolul olvastam el e két kötetet (*Arrow In The Blue; The Invisible Writing*), valamikor a nyolcvanas évek elején. A *Sötétség délben* Németországban megjelent magyar nyelvű kiadását már ismertem, ezért nagyon megörültem, amikor a budapesti brit követség könyvtárában megtaláltam a szerző önéletrajzeit is. Lenyűgözően érdekesnek találtam pályafutását. A magyar tanácsköztársaságot átélő fiú a bécsi egyetemek párbajozó diákegyleteiből egyenest a születőfélben lévő Izrael egyik *kevucájába* utazott, újságíróként megismerkedett a húszas évek Párizsával, ott volt Berlinben, amikor Hitler elérkezett a hatalom „előszobájába”, léghajón átutazott az Északi-sarkon, ellátogatott Sztálin birodalmába, részt vett az antifasiszta mozgalomban, négy hónapot töltött a francóisták börtönében, és több alkalommal francia internálótáborba zárták. Ráadásul a szerző minden fejezetben szikrázóan okos megállapításokat tesz olyan különböző problémákról, mint a gyermekek lélektana, a politikai meggyőződés kialakulása, a gettó-mentalitás és a freudizmus, felejtethetetlen módon ismerteti a régi Párizs nyilvánosházait, a marxizmus nyelvezetének sajátosságait, a közép-európai és angolszász újságírás eltérő módszereit, s el tudja magyarázni, hogyan egyesült „ebben az apokaliptikus világban sajátos ötvözzé a dadaizmus, a futurizmus, a szürrealizmus és az ötévesterv-misztika”. Remek portrékat vázol fel könyveiben olyan világhírességekről, mint Vladimir Jabotinsky, Hanussen, Willy Münzenberg, Karinthy Frigyes, Fejszal király, József Attila, Thomas Mann és Freud. Szellemileg végtelenül felüdítő hatású, hogy minden érzékeny és nehéz problémáról nyugodtan és jókedvűen közli a véleményét, még azokról a politikai ideológiákról is, amelyeket valaha maga is elfogadott. „Cionizmus az, amikor egy ember pénzt kér egy másiktól, hogy egy harmadik elmeheessen Palesztinába.” „A marxista dialektika olyan módszer, amely egy hülyét is képes roppant éleselméjűnek feltüntetni.” És így tovább.

A pesti fiú akkor jött a világra, „amikor az Ész Korszakára éppen ráborult a sötétség”. És miután modern Odüsszeuszhoz hasonlóan otthonát keresve végigjárta a 20. századi Európa leghíresebb helyszíneit s megismerkedett legújabb eszméivel, abban az országban kötött ki, amely a legkevesebbet változott, Angliában. Itt írta meg élete főművét, a *Sötétség délben* című regényt. És kizárólag ebben az országban történhetett meg vele, hogy a II. világháború behívóparancsa alól hivatalosan felmentést kapott, amíg könyvét be nem fejezi. Ebből azt a logikus következtetést vont le, hogy Anglia el fogja veszíteni a háborút. De tévedett. Ez a furcsa állam túlélte a háborút, míg azok a rendszerek, amelyek vezetői oly mélyen megvetették a konzervativizmus szülőhazáját, sorra megsemmisültek. Koestler pedig sokat utazott, de mindig visszatért abba az országba, amely elhitte az írónak, hogy egy regény befejezése is lehet olyan fontos, mint a háborús mozgósítás.

Hahner Péter

KOLNAI AURÉL: *PRIVILEGE AND LIBERTY AND OTHER ESSAYS*
IN POLITICAL PHILOSOPHY

Kolnai Aurél – Polányi Mihály, Menczer Béla, Molnár Tamás és John Kekes mellett – a magyar tudósemigráció egyik legeredetibb gondolkodója. Ismertsége növekszik ugyan hazánkban is, mint azt a Politikatudományi Intézet róla elnevezett díja is jelzi, korábban lett azonban népszerű nyugaton. A 20. század viharos körülményei és anarchikus jellege miatt is kalandos életutat járt be, amit híven jelez az is, hogy mindezt politikai emlékiratok formájában dolgozta föl.

Privilege and Liberty című esszékötetében olyan írások szerepelnek, amelyeket már végleges konzervatív fordulata után írt (teljes egészében a kötet csak angolul jelent meg, noha egyes részeit Balázs Zoltán jóvoltából olvashatjuk magyarul is). Kolnai korának totalitárius tendenciái ellen érvel, és megpróbálja feltárni a modern felfordulás filozófiai gyökereit. Számára a *par excellence* totalitarizmus a kommunizmus volt, melynek alapja a Közös Ember (aki nem egyenlő az Egyszerű Emberrel) saját szuverenitásának és akaratának deifikációja, és „szuper-szubjektivizmusa”. Kolnai szerint a kommunizmus testesíti meg a maga teljességében a metafizikai és filozófiai szubverziót, az univerzalisztikus utópiát. Merész, mégis határozott állítása az, hogy egyedül a kommunizmus a valódi totalitarizmus, szemben a progresszív liberális demokráciával (amely azonban ugyanúgy baloldali, és „dialektikus logikájából” fakadóan alapvetően védtelen kommunista nagytestvérével szemben), valamint a nácizmussal és a fasizmussal, amelyek partikularizmusuk miatt túlságosan korlátozottak térben és időben.

Kolnai szerint a modern totalitarizmus a szabadság hibás koncepciójából fakad, melyet az Identitás fogalmában ragadott meg. Az Identitás a vágyak és akaratok azonoságát posztulálja, és így kíván mindenki akaratából egy nagy Szubjektumot alkotni, egy akaratval. Ezt nevezi Kolnai a szabadság totalitárius koncepciójának, és ennek alapján „szabadabb” a Szovjetunió, mint a nyugati demokráciák: hiszen ott a Társadalom Akaratát megtestesíti az állam, és nem korlátozza semmilyen hagyomány, különbségtétel és megosztottság. Ezzel állítja szembe Kolnai a Partecipációt, amely azt hivatott az emberben megjeleníteni, ami benne a „legmagasabb rendű”. Ezért a szabadság mint Partecipáció köti az embert a transzcendenshez, és ha mégoly tökéletlen is a földi hierarchia, mégis emlékeztet a tökéletesedés valódi értelmére. Kolnai ezt a felfogást konzervatívnak tartja, szemben a liberális-demokráciával, hiszen ez mindenképpen elismeri a világ kontingens rendjét, pluralitását, és az ehhez kötődő autoritások és hierarchia szükségességét.

Kolnai könyvének jelentősége az, hogy a jó rend megőrzéséhez nem tartja elegendőnek a progresszív demokrácia eszközeit, melyek önnön pusztulásához is hozzájárulhatnak; hanem szükségesnek tartja azokat a konzervatív eszközöket, amelyek pluralisták, tradicionalisták, figyelembe veszik az ember tökéletlenségét szemben az utópiákkal, mégis a valódi tökéletesedést tartják szem előtt.

Megadja Gábor

KORNIS GYULA: *A KULTÚRA MINT ÁLLAMCÉL*

Vajon lehet-e kultúra által hatalmat és hatalom által kultúrát teremteni? Kevés izgalmasabb kérdést lehetne feltenni! Kornis Gyula nagyívű tanulmánya, *A kultúra mint államcél* e dilemma boncolgatására vállalkozik. (A munka *A kultúra válsága* című kötetben jelent meg 1934-ben a Franklin Társulatnál.)

A neves piarista gondolkodóról, Klebelsberg Kunó államtitkáráról, a Pázmány Péter Tudományegyetem filozófiaprofesszoráról első ízben apám nővérétől hallottam, sok-sok éve. A budapesti Fazekas Gimnázium jeles, idén már 93. évében járó magyartanára annak idején hallgatta Kornis Gyulát, és vizsgázott is nála 1942-ben. Tőle tudom, hogy nemcsak roppant felkészültségű tudós volt, hanem kitűnő előadó is: a jogi, sőt még az orvosi karról is átjártak az óráira. A konzervatív gondolkodás magyarországi hagyományairól tűnődve így fordult a figyelmem már egy ideje Kornis felé, aki éppúgy szemben állt a harmincas évek második felében megerősödő szélsőjobbal, mint a liberalizmussal, s a világháború után a kommunistákkal sem kötött kompromisszumot.

Gazdag életművéből itt választott tanulmánya abból a felettébb rendhagyó, ám rokon-szenves megállapításból indul ki, hogy az állam lényege és célja a kultúra. Kornis szerint tulajdonképpen már az állam fogalmának a tartalmából, „belső természetéből” is következik a kultúra iránt fennálló kötelezettsége. Hogyan? Érvelése originális és logikus. Az államnak – és az alapjául szolgáló jognak – az igazságosság megvalósítására kell törekednie, az igazságosság fogalma viszont kizárólag „a kultúra értékrendszerében” nyeri el a tartalmát, így – *in idea* – az igazságosság erkölcsi értékén keresztül már a jogállam fogalmában „virtuáliter benne van a kultúrállam fogalma”. Jogállam és kultúrállam tehát egymást feltételezi.

De mi a közelebbi viszonya az államnak a kultúrához? A „kulturpolitika” fogalma, mutat rá Kornis, csak közigazgatási fogalomként szokott megjelenni, elvi alapjainak a vizsgálatára nemigen vállalkoznak. Az állam feladatainak rangsorában ugyanis „a szellemi javak tervszerű ápolása” rendre háttérbe szorul. (Nehéz lenne tagadni e megállapítás örök aktualitását...) A piarista professzor számára nem kétséges: a szellem hatalom, de a hatalom nem szellem. Konzervatív megközelítésben azonban az eszmék hatalma és a hatalom eszméje nem ellentétes egymással, s Kornis hangsúlyozza: a hatalom mesterségesen ugyan nem teremthet kultúrát („a külsőleg erőszakolt kultúra gyökértelen, éretlen, senyvedt művirág”), de közvetve, „lassú és fáradságos módon”, a feltételek megteremtésével „meg tudja találni az utat a szellem világába”. Erre szüksége is van, mert a „kulturértékek” szolgálata nélkül az állam „nyers hatalommá fokozódik le” – e következtetés egyezik Roger Scrutonéval: a legitimációt nélkülöző hatalom „szánalmas”. Kornis arra is figyelmeztet, hogy csak a fejlett szellemi kultúra biztosíthatja a hatalom és a jog helyes gyakorlását: megfelelő műveltség hiányában erre sem az állam irányítói, sem pedig a polgárai nem képesek.

A kultúra az államtól megkülönböztetett nemzet számára is kulcsfontosságú. Az utóbbi fogalmát így határozza meg a szerző: „elsősorban nem faji-biológiai, hanem történetileg lassan kialakult szellemi-kulturális közösség”, következésképp a nemzet

„szellemi-erkölcsi princípium”. E mélyen konzervatív megközelítés azt a kötelezettséget rója az államra, hogy tudatosan segítse a nemzetet kultúrájának megőrzésében. A globalizáció korában Kornisnak ez a gondolata is időszerű, hiszen a nemzeti lét utolsó bástyája a kultúra.

Egedy Gergely

KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: *ESTI KORNÉL*

A magyar gentleman

„Eddig a földön minden rendetlenség abból származott, hogy egyesek rendet akartak teremteni, minden piszok abból származott, hogy egyesek söprögettek is.”

(Kosztolányi: *Esti Kornél*)

„Csak az érdekes és tartalmas, aminek formája van” – állapítja meg Esti, miután meghallgatta az őt a vízből kimentő Elinger unalmasan szomorú, s ezért szomorúan unalmas élettörténetét. Művészgondolkodás, a jól ismert Kosztolányi-felfogás esszenciája, fűzhetnénk hozzá, ám ennél többről van szó. Esti nem csupán művész, s nem egyszerűen Kierkegaard Don Juanjának esztétikai életét éli. Szemérmesen, elfogódottan, rejtetten, de határozottan morális jelentést is tud adni a tartalom és a forma egységének. A viselkedés, a modor, a stílus nem csupán esztétikai kategória, hanem erkölcsi is.

Kosztolányi valószínűleg nem ismerte John Henry Newman nézeteit az angol úriember és a keresztény étosz szoros kapcsolatáról, de felfogásuk hasonlósága tagadhatatlan. Olvassuk csak Newmant: a gentleman „elvből türelmes, elnéző, visszafogott; elfogadja a fájdalmat, mert az elkerülhetetlen; a gyászt, mert az helyrehozhatatlan, s a halált, mert az a sorsa”. A gentleman a formák embere, és a formák ugyanolyan értelembe és módon törekednek, ahogyan a normák: mindent kibírnak, mégis egyetlen rossz mozdulat, s eltörnek. S ugyanarra valók: az embert és a közösséget tartják fenn.

„Mivel igazán jók úgysem lehetünk, legalább udvariasak legyünk” – fogalmaz Esti az 1933-ban megjelent könyv elején, a két szférát még ellentétben láttatva, de később Wüstenfeld báró alakjában részletesen is bemutatja, hogyan lehet a legtöbb jót úgy tenni, hogy semmi egyebet nem teszünk másokért, mint meghallgatjuk őket. Nem úgy, mint a pszichológus, akit ezért kibérlünk; nem úgy, mint a lelkievezető, akinek alávetjük magunkat; hanem úgy, ahogyan ezt a jó modor az úriember számára előírja. Semmi sem idegen tőlem, ami emberi: ezzel az elvvel kezdi az ifjú Esti a felnőtt életet. Ami fontos az emberi életben, azt mind formák tartják meg és tartják tisztán: vonja le a következtetést az érett férfi. A tízes–húszas évek nagy bécsi klasszikusa, Karl Kraus a nyelv beszennyezéséből az erkölcs romlását vezette le, már-már monomániás következetességgel; Kosztolányi ugyanezt a viselkedésből teszi. Von Wüstenfeld, az érett Esti számára már teljesen mindegy, hogy mi a

művészi divat, az esztétikai trend, a legújabb filozófiai fölfedezés. Csak az számít, hogy tapintatos legyen, hogy ne erőszakolja magát másra. A helyesen nevelt ember nem gyűlöli az erőszakot és nem is küzd ellene. Megveti: józanul és közönyösen.

Csakhogymiután 1914-ben az európai civilizáció véget ért, leáldozott a gentlemannek is. Esti bölcsességében ezért bizonyos makabrális irónia, fintor, üresség is megbújik. Bízhatunk-e még a formákban? Van értelme annak, hogy előreengedjük az idősebbet a gázkamrába? Olcsó válasz volna, ha azt mondanám, hogy igen, mert a formának éppúgy a végső próbája a halál, mint a normának? Ezért beszélünk elszenderülésről és eltávozásról, azaz még a halálról is udvariasan. De beszélhetünk így Auschwitzban? Vorkutában? A tömegsírok mellett? Nem tudom. Ha beszélhetünk így, ha még bízhatunk a formákban, akkor Esti még megmenthető a frivolitástól, a gentleman a Don Juan-i úttól, s civilizációnk romjain még kivirágozhat néhány kései virág.

Balázs Zoltán

KRÚDY GYULA: *BOLDOGULT ÚRFIKOROMBAN*

Nem szándékozom leírni azt a nevet: Szindbád, sem azt a szót: velőcsont.

De miért is közhely Krúdy? Azt állítani, hogy a nosztalgia ideológiafüggő, szinte Sötér István-os gondolat lenne, attól függetlenül, hogy ő és társai negatívan értelmezték a „múltba révedő konzervatív” fogalmát.

Valójában én még nem találkoztam olyan irodalomkedvelővel, aki ne szeretne volna Krúdyt, lehetett bármilyen beállítottságú és bármilyen irodalmi ízlésű máskülönben. Sőt: Krúdy azok közé az írók közé tartozik, akiket úgy is lehet szeretni, ha történetesen nem olvastuk a műveiket. Elég, ha csak egy-egy Krúdy-mű címére gondolunk, mondjuk: *Utolsó szivar az Arabs szürkénél*, és máris felidéződik előttünk az egész Krúdy-hangulat, elolvasni majdnem hogy felesleges. Annál is inkább, mivel a legjobb Krúdy-művekben valóban nem is történik szinte semmi. A *Boldogult úrfikoromban* című regényben kétszáz oldalon keresztül ülnek a szereplők egy vendéglőben, esznek, isznak és beszélgetnek (a regény elején egy pár oldalon keresztül villamosoznak is, hogy a Margitsziget messziségeből megérkezzenek a Király utcai Bécs városa fogadóba.)

A fogadóban összeverődött vendégek elképesztő mennyiségű anekdotát mesélnek el, miközben a sörccsapolás helyes módjáról vitatkoznak, vagy arról, hogy a gőzfürdőben fürdés előtt vagy után jobb-e borotváltatni. Időnként majdhogynem verekedés tör ki. A vita olykor filozófiai magasságokba szárnyal: „Az embereket nem lehet megjavítani, olyannak kell venni őket, amilyenek. Az volna a legfurcsább, ha minden ember egyforma lenne a világon” – mondja Kacskovics úr, a hallgatag középkorú úriember és Krúdy-alteregő. A „boldogult úrfikoromban” életérzés-esszenciáját azonban a terézvárosi adóhatósági elnök fogalmazza meg a legkitűnőbbben: „Nincs már igazi sercli a világon. Bolond mindenki, aki túlélte Ferenc Józsefet.”

Később megszólal egy zongora, a regény cselekményének csúcspontján a vendéglős házaspár, Vájsz és Vájszné aranylakodalmuk tiszteletére eljárnak egy valcert, ami legalább akkora megdöbbenést kelt a törzsvendégek körében, mint hogy Vilma kisasszonyt, a podolini tanítónőt felkéri táncolni egy álrúhas herceg.

Igen ám, de a falstaffi karakterű adófelügyelő és népes kompániája, a podolini fiatalok és mentoruk, Kacskovics úr, az inkognitóban utazó főúri turisták, a szemtelen pesti borbély, az Andrassy úti trafikos és a többi vendég mindannyian a katasztrófa felé sodródnak: ugyanis előbb-utóbb óhatatlanul beesteledik, és haza kell menni a kocsmából.

Ez pedig, mint Krúdy nyilvánvalóvá teszi, nem igazán vonzó perspektíva: „öntudatos ember volt, tisztán látta a helyzetet, hogy ő már innen csak egyenesen hazamehet, haza, abba a reménytelenségbe, ahol nem várakozik rá senki, legfeljebb a halál”.

Igen, előbb-utóbb a halál várakozik minden vendégre és vendéglősre egyaránt. Jobb tehát, ha nem áztatjuk magunkat azzal, hogy még elmehetünk máshová friss marhatokányt enni, hiszen köztudott, hogy a marhatokány mindig csak egy másik kocsmában jó.

De vajon akkor milyen tanácsot ad Krúdy egy konok törzsvendégnek a közelgő este eltöltésére?

„Menj sétálni esténként, Stranszky, mégpedig mindig abba az irányba, amerről a harangokat hallod. Nem kerülhetsz rossz helyre, ha a harangok után még, mendegélsz, ballagsz, nézelődöl és az életeden gondolkozol.”

Kristóf Luca

KRÚDY GYULA: *NAPRAFORGÓ*

A magyar elmúlás regénye

Vége a régi jó világnak; a mai emberek nem tisztelik a kipróbált dolgokat; hagyomány nélkül nincs élet – kell-e ennél velősebb konzervatív krédó? Krúdy Gyulának nem. E közhelyszerű igazságokat ismételtől rendes körülmények között világgá szaladunk. De a magyar irodalom e sajátos ködlovagjának *Napraforgó* című, 1918 elején íródott regényét olvasva elhisszük, hogy régen tényleg jobbak voltunk. Mi, nemzetileg.

Még akkor is, ha egyetérthetünk Schöpflin Gyulával, aki úgy fogalmazott 1933-ban a Nyugatban: ne Krúdyhoz forduljon, aki adatszerű forrást keres a régi szép időkről. És persze nehéz lenne egyszerű nosztalgikusnak skatulyázni egy olyan író, akinek legtöbb írásában alig-alig van lineáris cselekmény. És a szereplők szinte kivétel nélkül fél- (vagy tán egész) bolondok. Mint regényünkben, amelynek hőseit azonban az ironikus-szeretetteljes ábrázolás miatt lehetetlen nem szeretni. Ez a kis remekmű – melyben a nagyapák keresztnevét viselik az unokák, furcsa-félbolond figurák méléznak düledező nyír-ségi kúriáikban és egymás szeretőit csábítják el a nők – a magyar elmúlás regénye. Az érzékeny művészi idegrendszer mintha megérezte volna, hogy a nagy háborúval valami

véget ér – nem az elképzelt, hanem a valóságos magyar világ. Vége annak a régi, Krúdy hősei által néha szentnek nevezett Magyarországnak, amelynek polgárai sokáig hihették, hogy van keresnivalójuk a 20. században.

Számunkra a regény kulcsa az utolsó huszonöt oldal, ahol Pistoli, a nyírségi Falsaff búcsúzik az élettől. A kurtanemes szerelmi csalódás miatt távozik az árnyékvilágból, de a helyét sem találja már ebben az új rendben. Nem sokkal a kilépés előtt egy másik kulcsszereplőnek, Végsőhelyi Kálmánnak magyarázza indulatosan, hogy a nemzet megmaradásának szimbóluma: a szakáll:

Általában Magyarországon is az volt a divat, hogy a férfi bizonyos korban megnövesse a szakállát. Ősi dolog volt ez. A legény megházasodott, és házasságában szép szakállt nevelt. Lehetett volna elképzelni egy táblabíró vagy alispánt szakáll nélkül? [...] Csak a vándorszínészek, meg a pincérek borotválták a bajuszukat. Most a legtöbb modern embernek hiányzik a szőr az orra alól. Érdekesebbnek, tisztábbnak gondolják magukat, valahogy még okosabbnak is hiszik önmagukat többi bajuszos embertársaiknál. Valami szabadkőműves jelvény ez a modern emberek között. Én nagyon megvetem a moderneket.

– Csillapodjon, tekintetes úr.

– Miért nézi le a modern ember a régit? Micsoda jogon gondolja magát különbnek, okosabbnak, felvilágosultabbnak? Pláne: Magyarországon, ahol szinte a nemzet megmaradása követeli, hogy a férfiak konzervatívok és ósdiak legyenek?

De nem kell félni, nem harap Gyula bácsi. A *Napraforgó* szerencsére nem pártprogram vagy vezércikkfüzér. Olvasása inkább alkalom arra, hogy hálát adjunk a Fennvalónak, amiért magyarul, eredetiben olvashatjuk Krúdyt. Budapestről és a Nyírségről szóló, néha oldalakon át indázó hasonlatai, látomásos leírásai andalítanak, zsongítanak. A mondatok nekünk azt bizonyítják, néha az élet legreálisabb ténye az álom.

Csendben párolognak a homokfutóba fogott lovacsák. Odabent, a bujdosai kúriában Álmos Andor úr hónapok óta francia enciklopédistákat olvas sértődésében, mert magára vette Maszkerádi úrhölgy egyik megjegyzését. Együtt várjuk hát a tekintetes úrral nagy-nyírjesi Nyírjesi Evelin kisasszonyt. Meg azt, hogy egyszer felszálljon a köd, elálljon az öreg zsindeletetön szinte hangtalanul doboló eső, és végre minden rendbe jöjjön.

Ablonczy Bálint

LENGYEL DÉNES: RÉGI MAGYAR MONDÁK

A történelmi legendák és mondák tartós népszerűségnek örvendenek. Igaz ez akkor is, ha a gyermekágy melletti felolvasás kikopott a divatos szülői tevékenységek közül – egy magyar mondagyűjtemény akkor is illő minden háztartásban. Lengyel Dénes *Régi magyar mondák* című

könyve milliós példányszámban forog közkézen világszerte mindenhol, ahol magyarul olvasnak. Az először 1972-ben megjelent, azóta húsz kiadást megélt Lengyel-féle összeállítás legismertebb mondáink tradicionális hármas osztását (hun-magyar mondák, honfoglalás kori mondák, az Árpád-ház királyairól szóló történetek) folytatva közöl későbbi keletkezésű mondákat, szintén hármas tagolásban: a vegyesházi királyok, Hunyadi János és Mátyás mondáit. Terjedelmében persze a legrégebbi elbeszélések uralják a könyvet.

Miért máig Lengyel az egyik legjobb tolmácsa középkori mondáinknak, legendáinknak? Először is a szerző Bulcsútól Toldi Miklósig az eredeti szövegeket kutatta fel, célja pedig a tartalom átadásán túl a stílus közvetítése, egyúttal a néhol jelentősen eltérő stílusjegyek elsimítása volt. A különböző korú és eredetű mondaelemek epikai egységgé állnak össze; egységesen tömör és sűrű, beleköltésektől, színezésektől mentes szövegek kerültek a kötetbe. Minden egyes történet címe alatt olvasható forráshivatkozás, a könyv végén pedig fogalommagyarázat és irodalmi mutató.

Lengyelt nagyapja, Benedek Elek hagyományának vállalása mellett Arany János és Jókai Mór magyar mondai hagyományokról való gondolkodásának tanulmányozása is alkalmassá tette a válogatás elkészítésére. A gyűjtő Karácsony Sándor, majd Gombocz Zoltán tanítványaként családi alapjai mellé megfelelő tudást szerzett. Önéletírása szerint: „Saját erkölcsi célkitűzésem világosan állt előttem: a magyar kultúrát szolgálom teljes erőmből, s minden tudásomat, tapasztalatomat, átadom a felnövő ifjúságnak.”

Persze képezheti vita tárgyát, hogy beillesztjük-e, illetve miként illesszük be valamely kánonba vagy a kollektív nemzeti történeti narratívába mondáinkat. Sokszor láthatjuk, hogy vitákban nekiesnek a mondai tradíciók ápolóinak, mondván: elbeszélésük történetileg nem érvényes, ezért azt a történetírás racionalizmusa révén folyamatosan meg kell haladni.

Tény, hogy a monda az alapító narratíva lényege szerint posztulál, valamint keveredik benne a mítosz és a más forrásokból is adatolható realitás; legtöbbször nehéz filológiai munka szétválasztani e kettőt. Ám nyilvánvaló, hogy a történelmi és a mondai emlékezet kitűnően megfér egymás mellett. Csak arra gondoljunk, amit egyszer hátulgombolós korunkban nyilván tudtunk: a mondai elbeszélésekben a bennük foglalt szimbolikus üzenet fog meg és örvendeztet igazán; egy történet hősökről, egy a bölcsességről, egy a hazaszereztetről. A mondai hagyomány természetesen jellegénél fogva hozzásegít az önmeghatározás fontos képességéhez is, mivel népünk életének valamely megelőző korszakából származó értékeket hordoz, közvetít. Más szóval a monda: örökség.

Borbás Barnabás

JOHN LUKACS: *BUDAPEST 1900 – A VÁROS ÉS KULTÚRÁJA*

John Lukacs *Budapest 1900* című könyvét három okból ajánlom a magyar konzervatív olvasó figyelmébe. Az első a „magyarral”, a második a „konzervatívval”, a harmadik az „olvasóval” – illetve magával az ajánlás aktusával kapcsolatos.

E sorok írója számára a „magyarság” (sajátja és másoké) elsősorban ténykérdés – adottság, amelynek értéke, azaz hogy büszkének kell-e lennünk arra, hogy magyarok vagyunk, erősen kontextusfüggő: vannak történelmünknek olyan korszakai, eseményei, szereplői, amelyekre igen, másokra kevésbé. Nos, Lukacs könyve, bár az első szempontból, a magyarság kérdésének ténybeli megítélésével kapcsolatban is szolgálhat érdekes tanulságokkal – hiszen egy élete nagy részét az Egyesült Államokban leélő, nevét a magyar kiadásokon is angolos formában feltüntető szerző eredetileg angol nyelven, amerikai közönségnek írt művéről van szó –, ám talán még érdekesebb, amit a magyarságról mint értékről megtudhatunk belőle. A könyv ugyanis az országot, a nemzetet és (hangsúlyozottan) annak fővárosát történetének egy olyan korszakát – pontosabban: pillanatképét – tárja elénk, amelyre, legalábbis a szerző jól érzékelhető és e sorok írója által osztott véleménye szerint: büszkék lehetünk. Amikor a pályája „zenitjén” álló Budapest Európa leggyorsabban fejlődő, építészete, kultúrája, vitalitása miatt sokszor valóban messzeföldön csodált fiatal metropolisza volt, egyike annak a hat európai városnak, amelyet a Washington D. C. átépítésén dolgozó amerikai építészek felkerestek, és egy olyan birodalom „társfővárosa”, amelynek alkotmányos berendezkedése brit és ír államférfiak elismerését is kívánta.

Mindez átvezet az ajánlás második pontjához – a konzervativizmushoz. A magát nem (egyszerűen) konzervatívnak, hanem „reakciónak” valló szerző könyvében mindvégig hangsúlyozza, hogy a kiegyezést követő korszak elképesztő léptékű fejlődésének és felvirágzásának politikai hátterét a folyamatosan kormányzó magyar klasszikus *liberalizmus* eszmerendszere teremtette meg. Az általa érzékelhető rokonszenvvel említett korabeli politikusok és társadalomtudósok rendre a „konzervatív liberális” jelzőt vagy annak valamilyen változatát kapják – az *Előszót* záró idézet szerzőjétől, a „szabadelvű és egyzersmind mélyen konzervatív” Hegedüs Lóránttól, a Társadalomtudományi Társaság egyik alapítójától, a vele a társaság korai tagságán osztozó Gratz Gusztávig és Concha Győzőig; a 19. század végének „pesti szellemmel” összekapcsolódó, a konzervatívok által gyakran bírált liberalizmusa pedig az 1930-as évekre, a nacionalisták „gyakran közönséges és durva eszméivel” szemben a régebbi Magyarország védelemre érdemes, „urbánus és liberális *hagyományává*” válik (kiemelés tőlünk).

A „konzervatív liberális” világszemlélet a szerző számára alighanem legkedvesebb példáját az általa „meghökkenítően modern prózai stílusa ellenére nagyon is történelmi beállítottságúként” és „a szó legjobb értelmében reakciónak” jellemzett, hosszan idézett Krúdy Gyula írásaiban és személyiségében lelhetjük fel. Ezzel pedig meg is érkezünk megígért utolsó szempontunkhoz. John Lukacs könyve a magyar konzervatív (és persze bármilyen) olvasó számára azért is melegen ajánlható, mert kitűnő szolgálatot tehet további irodalmi, társadalomtudományi művek ajánlott olvasmányjegyzékeként is. Az 1900-as „nagy nemzedék” névsorolvasása kapcsán érdekes játék lenne kipipálni, kik azok, akik a lap az olvasó által kézben tartott listáján is szerepelnek: Krúdy? Molnár Ferenc és *A Pál utcai fiúk*? Lukács György – ő valószínűleg nem. Arthur Koestler? Kolnai Aurél? Mannheim Károly? Polányi Mihály? Babits? Kosztolányi? Ady? Kaffka Margit? Móricz? Szép Ernő? A Nyugat

évfolyamai? Akárhányan legyenek is (valószínűleg nem kevesen), John Lukacs neve bizonyosan nem mutat rosszul közöttük.

Mándi Tibor

MÁLYUSZ ELEMÉR: A VÖRÖS EMIGRÁCIÓ

Furcsa helyzetben van manapság a magát konzervatívnak érző, széles látókörűnek is mondott hazafi. Polgári, konzervatívnak is aposztrofált kormányát Európa-szerte szidják, Führerstaatot és putyinizálódást emlegetve, szeretett fővárosát antiszemita brigantik tanyájának kikiáltva. Teszik mindezt azokban a lapokban, amelyeket korábban az igazság első számú letéteményeseinek tartott, melyeknek példányait évekig őrizte, forrásként idézte. Gondolhatnánk, hogy a sajtóban nem ritka intézményesített felületesség munkál, de a fontos véleményformálók tudják a lényegét. Pedig sajnos nem ez a helyzet! Fialat, vezető beosztású német kereszténydemokrata politikus kérdezte meg a napokban tágra nyílt szemekkel, hogy vajon miért is baj, hogy jelenlegi alkotmányunk 1949-ből datálódik, hisz ez elmondható az ő országának alaptörvényéről is. Egyébként is miért kell állandóan a múlttal foglalkozni? Hogy fenti kérdése által Rákosi és Adenauer egy fiókba került, ez láthatólag nem rázta meg az ifjú konzervatívot. Manapság Nyugat-Európában nem *comme il faut* a történelmet emlegetni, így persze a buta tévedések lehetőségét is ki lehet küszöbölni. S noha az unióban is úton-útfélen a kulturális sokszínűség megőrzéséről beszélünk, a határon túli magyarság megmaradásának fontosságát hangoztatva – netán emléktörvényt kibocsátva –, furcsa gyanakvás lehet osztályrészünk, ami kizárja, hogy bárki is komolyan igyekezzék megérteni azt, amit a saját történelmünkről gondolunk, érzünk. E tapasztalatokkal a tarsolyában az européer magyar konzervatív csendben radikalizálódik, miközben tudva tudja, hogy radikalizmusát aztán még kevésbé értené meg a „művelt Nyugat”, itthon pedig újsütetű érzelmeivel olyan társaságban találhatja magát, amelyet a lelke mélyén mindig is megvetett.

Nos, ezekben a csendes, dilemmákkal teli órákban érdemes leemelni a polcra Mályusz Elemér *A vörös emigráció* című kötetét. A jeles történész e könyvében messze nem a legjobb formáját hozza, történeti leírása korántsem érzelemmentes, olykor szövegének szerkesztése is következetlen. Érdeme ugyanakkor, hogy 10 év távlatából, személyes tapasztalatai alapján írja le a Trianont és a tanácsköztársaságot követő baloldali emigráció viselkedését, kulturális, szociokulturális hátterét, könyörtelen belső harcait. Elemzi a szomszédos, akár polgári berendezkedésű országok politikáját is, sajátos vonzódásukat a baloldali emigránsok, s főleg a magyar nemzeti érdekérvényesítést határozottan elutasító vezető politikusok iránt. A tanácsköztársaság vezetőinek „azt is be kellett látniok – írja –, hogy a visszatérésnek [...] útjában áll az otthoni polgári kormányzat. Arra, hogy ezt a kormányt a magyar közvélemény megnyerésével buktassák meg, nem is gondolhatnak. [...] Maradt még egy menedékük: a külföldi államok közvéleménye, amely – szerencséjükre – rosszul, vagy alig van informálva

otthoni szereplésükről, s amelyet ennél fogva könnyű félrevezetni.” Ilyen kis ízelítőt még sokat lehetne idézni a könyvből, jelezvén, hogy bizonyos taktikák, cselekvési modellek, mentalitások politikai rendszerektől függetlenül is itt élnek velünk. A politikai korrektség végett azonban – mint a filmek végén – hozzá kell tennünk persze, hogy a mai valósággal való bárminemű egyezés csak a véletlen furcsa játéka lehet.

Pröhle Gergely

MÁRAI SÁNDOR: *FÖLD, FÖLD!...*

A Föld, föld!... szubjektív országportré és nagyszabású erkölcsi számvetés. Beszámoló a 20. század számos magyar katalizmáinak fő csomópontját jelentő 1940-es évekről. Művészi megformáltságában is páratlan dokumentum, a műltfeldolgozás kiemelkedő magyar darabja. Politikai-történeti esszé, melynek alaptémája a kommunizmus, „az ultimátum, melyet Isten intézett az emberiséghez”. Egy kiemelkedő jelentőségű polgári író színválása, aki szellemi embereink önkéntes vallomásait, bátor önkritikáit fájóan hiányolta. Márai Sándor tanúságtétele a kegyetlenség, a bosszúállás és a hazugság történelemformáló erejéről, az állandósulni látszó gonoszságról. Magyarázat, amely e magyar író emigrációba vonulásának motivációs hátterét kívánja megvilágítani, a lélek elvételének politikai vállalkozásával szembeni belső ellenállás higgadt hangvétellő manifestuma, a „csendesén élő, alkotó, szemérmesen sorvadó” másik Magyarország bemutatása.

A Föld, föld!... a kommunizmus, a „Kelet” európai megjelenését beszéli el, melynek hatására mindenestől megsemmisült egy életforma, hatályon kívül helyezett a keresztény humanizmus, érvényesíthetelenné váltak morális igények. Márai a kor fejleményeit a szellem, a jellem, a személyiség elpusztításának, az egész ember államosításának kísérleteként tudatosítja. A könyv ugyanakkor nem általánosító leírások, elemzések halmaza, hanem személyes élményekből és a megértés vágyából született írás. Márai művében a megszálló katonák iránti ellenérzései mellett emberi együttérzésének, sajnálatának is hangot ad, bár reflexeiket kiszámíthatatlannak ítéli, személyiségüket, egyéniségekhez való viszonyulásukat mindenestől idegennek érzékeli.

A könyv metsző krónikája annak, ahogyan „egy lehetetlen helyzet feloldódott egy új, éppen olyan veszélyes, de mindenestől másféle helyzetben”. *A Föld, föld!...* erényei közé tartozik ugyanis, hogy szerzője elfogulatlanul, nosztalgia mentesen szemléli a szemei előtt letűnő kort is. Bár egyes aspektusai iránt szolidáris, álpolgáriságát, ersatz-hierarchiáját, mini-etikettjét kipellengérez, a neobarokk kort összességében mesterségesnek, szálnalmasnak, nevetségesnek titulálja. Megemlékezik a botránnyról, hogy a kereszténység szadista gátlástalanság fedőnevéül szolgált. Ezáltal hitelesen képes érzékeltetni a tragédiát, hogy a korábbi, szemében alapvetően karikatúrisztikusnak ható társadalmi rendtől a fegyveres gyarmatosítás és az azt követő pogány hittérítés szabadította csak meg Magyarországot. E két kor határpillanatának furcsaságát mutatja be a könyv legmeggrá-

zőbb jelenete is: a zsidó rendőrtiszt 1945 decemberében eljátszatja magának „a régi, békebeli Budapest körüti álpompájának nagy jelenetét”.

Márai az emberi, egyéni mérték szükségességét propagálja. Könyvében rendre előke-
rülnek kedves konzervatív témák: a rendszerben gondolkozásról, az elméleti rugalmatlan-
ságról, merevségről, konokságról lesújtó a véleménye. Ugyanakkor az író magát a közép
embereként definiálja: a mű szemléletét polgári humanizmusa, liberális és demokratikus
elvei éppúgy meghatározzák, mint a konzervatív gondolatok. A polgári individualizmus
szellemében jelenti ki, hogy az emigráns nem a hazáját ítéli meg, pusztán egyéni döntést
hoz az életéről. Emigrációja értelmét éppenséggel az adta, hogy továbbra is szabadon írhas-
son magyarul. Márai addig akart elmenni a 1940-es évek végi Magyarországról, amíg még
volt ereje belülről tiltakozni. Akkor ment el, amikor már hallgatni sem akarták hagyni.

Laczó Ferenc

MIKSZÁTH KÁLMÁN: *A SIPSIRICA*

Az igazat megvallva, eddig alig töprengtem azon, vajon konzervatív, egyáltalán a konser-
vativizmus híve vagyok-e. Gyermekekorom óta azonos a világszemléletem lényege, ha-
sonlóan létföltételem, mint a víz és a levegő. A jó emlékezetű Olcsó Könyvtár eleinte
csaknem minden darabját megvásárolta édesapám. Ebben a sorozatban került a kezem-
be először az 1902-ben íródott *A sipsirica* 1956-ban, 14 éves koromban. Azóta legalább
ötször olvastam újra, mert mindannyiszor lekötött és érdekes volt, úgy fejeztem be,
hogy ismét kézbe fogom venni. Ám sosem gondolkoztam azon, miért tetszik.

Szerencsére most sem kell esztétizálni, művet elemezni. Az arányos szerkezetű elbe-
szélés hangja kedélyes, humoros, anekdotázó, ugyanakkor visszafogott, ezért nem áll
ellentétben a történet mélyen tragikus voltaival. A regény nagyobb része kisvárosi kör-
nyezetben játszódik, amit annyiszor kigúnyoltak zsenik szárnyát szegő konzervatív lég-
köre miatt. Életem első 18 évét kisvárosban töltöttem, s napjainkban is a leginkább
élhető településformának tartom, holott érzem, nem tudnék már benne élni. A tabáni
Fehér Páva kisvendéglő állandó vendégei, elsősorban egy törzsasztal tagjai szemével nézi
az író a történetet, mintha láthatatlanul ott ülne közöttük és a gondolataikat is kitalál-
ná. Ezek az emberek mindent tudnak a konzervatív lét egyik fontos szeletéről, az asztal
melletti baráti együttlétről, ételről, italról, kikapcsolódásról, nyugalomról, az állandó-
ság hasznáról és káráról, a világ mulandóságáról, az erkölcsök romlottságáról, hazáról,
nemzetről, szép leányokról és asszonyokról. A felsorolt dolgok meggyőződéseim szerint
sok mással együtt a konzervatív ember kíváncsok értékei közé tartoznak. Druzsba tanár
úr állhatatos és ügyszerető, következetes és szabálytisztelő polgár, ugyanakkor esendően
jóhiszemű, úgy véli, az emberek nagy része olyan tiszta erkölcsű, mint ő. Az olvasó pon-
tosan tudja, hogy hősünk az igazság birtokosa és képviselője. Mint a történelemben oly
sűrűn, most is ezért bánik el vele könyörtelenül az „ismeretlen hatalom”.

A *Sipsirica* nem a legkedvesebb könyvem, hanem az egyik szeretett olvasmányom. Nem tartom kiemelkedő műnek, hibátlanak különösen nem, de jó szívvel ajánlom. Remélem, tényleg lesz még alkalmam újra elolvasni. Én is fölteszem a láthatatlanná tévő mesebeli sapkát, hogy ne zavarjam a Fehér Páva spektábilis közönségét. Megpihenhet a szemem a Sipsiricán. Talán azt is megtudom, milyen volt a Krúdy által gyakran emlegetett sashegyi vörösbőr, hiszen Mikszáth megjegyzi, hogy sok évvel az utolsó szüret után is van belőle. Minthogy a lipótmezei intézményt nemrég megszüntették, Druzsba tanár úrnak is ki kellett szabadulnia, és hátha visszatalált a „stammok” közé. Mellékesen szívesen mennék vele botanizálni felvidéki őserdőkbe, és bekéredznék titokzatos kastélyokba.

Kósa László

MINDSZENTY JÓZSEF: *EMLÉKIRATAIM*

„Emlékirataim úgy mutatják meg az olvasónak – mintegy belülről – a valóságot, ahogyan az végbement” – olvassuk Mindszenty József bíboros, az ország utolsó hercegprímása memoárjának bevezetőjében, és mit is kívánhatnánk többet. Az ilyen visszaemlékezéseknek éppen a személyes hangvétel, látásmód a lényege. Hogy aztán tényleg a valóságot írta-e meg: „azt, ami történt, s úgy, ahogy volt”, már kétségbe vonható, így a mégoly karakán és egyenes főpap emlékiratai is úgy olvasandók, mint a műfaj más képviselői. Némi – mondjuk így – jóindulatú gyanakvással. Mindszenty emlékiratai lejegyzésekor már nemcsak hazájában volt nemkívánatos személy, hanem egyházában is valamelyest ellenzékbe szorult. Kádárék elérték, hogy az egyház vezetése ítélje szilenciumra a keményfejű főpapot. Az utolsó éveit Bécsben töltő Mindszenty József 1973-ban készült el művével, amit egy évvel később ugyanott ki is adtak – azután, hogy VI. Pál pápa elolvasta, és bár a szövegben nem talált kivetnivalót, sőt nagyra értékelte azt, aggályainak adott hangot a kiadásával kapcsolatban. Hiszen a könyv újabb ürügy lehetne arra, hogy Kádár megtorló hadjáratot folytasson a magyar katolikus egyház ellen. A kiadást Kádárék valóban a Vatikánnal kötött egyezség felrúgásaként értékelték. Nem sokkal később a pápa letette Mindszenty érseki székéből. Az 1989-es hazai kiadásig sokan éltek át fokozott izgalmakat a határon, amikor becsempészték a hercegprímás visszaemlékezéseit. A pápa aggodalmai és Mindszenty válasza jól mutatja, miért vált az egykori, a tanácsköztársaság és a nyilas uralom börtöneit megjárt Pehm József atya a 20. századi magyar történelem emblematikus figurájává. Szerinte felesleges óvatoskodni, egyezkedni a kommunizmussal, az ugyanis lényegéből fakadóan így is, úgy is elnyomja a vallást. Bár a vallást és a politikát nem gondolta elválaszthatónak, a fiatalkori püspökéhez, Mikes Jánoshoz hasonlóan régimódi legitimista Mindszenty 1945-ig elsősorban lelkipásztori tevékenységével tűnt ki – nem rajongott az arisztokratikus, barokkos egyházért, ellenben széles körben szervezte a szociális ellátást és gombamód szaporodtak körülötte az újonnan alapított plébániák. Később viszont, XII. Piusz feltétlen támogatásával, megtörhetetlen

kiállításával és koncepció perével vált a kommunizmus ellen küzdelem emblematisztikus figurájává. Hozzá tartozik ehhez, hogy bizonyos meggyőződései felett eljárt az idő (például hogy az ország zászlósura lenne), néha a helyzetfelmérése sem volt tökéletes (hétmillió katolikus országa; a katolicizmusnak feltétlen szüksége van pártpolitikai képviselőre), és még az okos kompromisszumokra, taktikázásra sem volt hajlandó (Balogh páter, aki óvatosan taktikázva biztosította a katolikus sajtó túlélését, ki akarta közöszíteni). A szentek nehéz emberek, szokták mondani, és ez Mindszentyre is igaz volt. Azonban mindenképpen tiszteletet érdemel, ahogyan viselte a megpróbáltatásokat (saját egyháza részéről is), és alapállásával, úgy hiszem, mégis egyetérthetünk.

Szilvay Gergely

MÓRICZ ZSIGMOND: *ERDÉLY*

Móricz Zsigmond Erdély-trilógiája (1922–1935) megkerülhetetlen mű annak, aki átgondolt életet kíván élni. Az ember evolúciós készítése okán, és testi, lelki és szellemi egészsége érdekében igyekszik következetesen élni. Következetesség híján erkölcsi rendszereink üres szóhalmazok, a következetességre szoktatás művészete, a nevelés pusztá önkény. A következetességéért életét áldozó Szókratész szerint „a vizsgálódás nélküli élet nem embernek való élet”. Létezőnk, de hogyan kellene élni? – kérdezi vele Móricz, akinek hősei szeretnivaló és vizsgálni érdemes világot akarnak teremteni.

A világ végtelenül összetett, az ember esendő, még ha a Jóisten a maga képére alkotja is. Az esendő mellett ott a tudatlan, a gazember, a potyautas, akinek nincs lelkiismeret-furdalása, ha a társas élet szabályait megszegi. Ebben az ősi burjánzásban segít eligazkodni Móricz, aki (helyettünk is) összejárta a társas lét pokolbugyrait és boldogságszigeteit. Magába szívta, bensővé tette az elállatiasodott létben tengődők vakkanásait éppúgy, mint a szeretetet és értelmet teremtő emberek kedvességét. Jól ismeri a két szélsőség között elterülő forgalmas határvidéket, ahol az emberek tülekedve keresik ösvényüket. Ismerjük-e önmagunkat? Uraljuk-e és betöltjük-e sorsunkat? Móricz főműve az ezekre a kérdésekre adott válaszok mélyreható szociológiai és lélektani tablója.

Móricz az erkölcsi következetesség sarkalatos kérdéseit vizsgálja a két Gábris, Báthory és Bethlen sorsában. Mi a Jó, amihez következetesek akarunk lenni? Van-e különbség az emberek között, van-e, aki felmentést kaphat a Jó és a következetesség követelménye alól? Mi a minősítése annak, aki kivonja magát a szabályok alól? Csak a tartalom számít, vagy az eljárás, a stílus is része a Jónak?

A vizsgálódás egyik terepe a férfi–nő viszony, hiszen a férfi–lét fő kérdése a nő. Nem léteznék, jellemem más lenne, ha édesanyám, nagymamám, lánytestvérem, feleségem, leányom és más nők az életemben nem szeretnek, okítanak, és nem viselik gondomat. Móricz nőkben gazdag életére alapozva érzékletesen mutatja be a szerelem, az áldozat, a hűség, a kötelesség, a féltékenység, a bujasság, az együtt növekedés és a meg nem értés

viszontagságait. A női lélek megértése férfiésszel reménytelen vállalkozás. Mégis, a kifinomult lélekismerő Móricz ritkán tapasztalt mélységekig jut. Hitelességéhez nem fér kétség, elég csak bepillantunk nőrokonainak élettörténetébe és írásaiba.

Móricz hősei az erényes és boldog életet keresik. Arisztotelész szerint a boldogság az erénnyel összhangban lévő lélek állapota, amit akkor ér el az ember, ha rendezett életet él, és olyan tevékenységeket folytat, amelyek összhangban vannak alkatával. Móricz élethelyzetek változatos sokaságán keresztül mutatja be a válaszkeresést a klasszikus kérdésekre: mi a szerepem Isten (vagy a Világszellem) tervében? Mit akarhatok és mit akarjak?

A férfi–nő viszonyok, valamint a sorsba illeszkedés kihívásai elkerülhetetlenül hatalmi összefüggésben jelennek meg, s Móricz itt is elemében van. A vágyálmainkhoz képest közönséges világunkban egybemosódni látszik a hatalom–uralom–pénz–tekintély négyese. Ezek azonban nem esnek egybe, s épp a négy jelenség lehetséges kombinációi hozzák létre az emberi drámákat. Móricz tudja, hogy a sorsnak, szerepnek megfelelés ára a szabadság részleges elvesztése. Ismeri a vezető magányos örlődését, amikor a hatalommal (vissza)élés és az önkorlátozás között kell választania. Sokrétű leírást ad a sok és a kevés pénz káros mellékhatásairól. A könyv egyik fő kérdése az életet megrontó irigység és a megvizsgált életre törekvő küzdelme azért, hogy lerázza annak undorító, ragacsos csápjait.

A szerző életét és a művet átszövi az Ember folyamatos párbeszéde azzal, ami nála nagyobb. Van, aki eljut a nálánál nagyobb természeti erők megérzéséhez és elfogadásához. Van, aki kiszemezgeti az emberiség erkölcsi rendszereiből a neki tetsző szabályokat, és azok szerint próbál élni. S van, aki odaadja magát és elfogadja a Törvényt. Belátja, bár az Ember csodálatos lény, a Törvény nem emberi alkotás.

Móricz a férfi–nő viszonyt, a boldogság és a hatalom jelenségeit magyar sorsok keretében mutatja be. Kérdései azonban univerzálisak, az Emberre vonatkoznak: mi az én utam? Találok-e valaha megnyugvást? Móricz felteszi a kérdéseket, szereplői válaszokat kínálnak. Aki szereti az életet, és vizsgálatra érdemes életet kíván élni, nem kerülheti meg a könyv kérdéseit.

Csák János

OTTLIK GÉZA: *ISKOLA A HATÁRON*

„NON EST VOLENTIS, NEQUE CURRENTIS, SED MISERENTIS DEI”. Ez a jeligéje annak a kéziratnak, melyet *Az iskola a határon* című regény egyik főszereplője hagy örökül barátjára, Both Benedekre. A regény Kőszegen játszódik, amelynek várát vitézei még akkor is védték a 16. században, amikor az országot már meghódította az idegen hatalom. „Fura dolognak látszik a nyugati határ szélén védeni egy kis várat a belülről jövő töröktől, amikor az ország már elveszett, s az ellenség itt már éppen kifelé menne. Nem is lett volna értelme, ha a védők nem tudják, hogy hazájukon kívül még egy sokkal kisebb és egy sokkal nagyobb hazájuk is van; s ezt mind a kettőt megvédték: a városukat, ahol születtek, és a

világrészüket, ahol senki sem borotválta a koponyáját.” Ottlik művének a szereplői is tudatában vannak e történeti példának, és látják a csonka mondatot a város főterén 1668-ban emelt épület falán. A latin szavak súlyát a könyv első és harmadik részének alcíme is kiemeli. Mindkettő tagadást fejez ki: „Non est volentis”, illetve „Sem azé, aki fut”. Az idézet Pál apostolnak a Rómabeliekhez írt leveléből származik. A kilencedik rész 16. verse s annak közvetlen előzménye a Károl(y)i Gáspár nevével összefonódott fordításban így olvasható: „Mert Mózesnek ezt mondja: Könnyörülök azon, a kin könnyörülök, és kegyelmezek annak, a kinek kegyelmezek. Annakokáért tehát nem azé, a ki akarja, sem nem azé, a ki fut, hanem a könnyörülő Istené.” Az *Iskola a határon* a keresztény örökség megtartására ösztönöz, amikor arra emlékeztet: a kegyelem az Isten könyörületén múlik, azt nem lehet akarattal kiérdemelni, kikényszeríteni. Pál apostol az arénában futó atlétához hasonlítja az olyan embert, aki törekvéssel szeretné elnyerni az Úr kegyelmét. A Római levélhez hasonlóan a regény is hamis útnak mutatja az ilyen törekvést. Azt sugallja, hogy az embernek csakis az lehet a föladata, hogy belső függetlenségét őrizze meg, akár a legnehezebb körülmények között is. Két válságos helyzetre is céloz a regény, amely próbára tette az emberek erkölcsi érzékét: az 1944-ben bekövetkezett német megszállásra félreérthetetlen határozottsággal, a szovjet uralomra inkább burkoltan utal, hiszen a könyv három évvel a forradalom leverése után jelent meg.

Ottlik Géza annak a polgári – tehát városi – középosztálynak volt a tagja, amelyet a II. világháború utáni évtizedekben erőszakkal számoltak fel Magyarországon. Előtte Kosztolányi Dezső és Márai Sándor, utána a kisebbségi sors rendkívül súlyos terhét viselő Bodor Ádám képviselt hasonló értékrendet. Társaihoz hasonlóan Ottlik is élesen látta osztályának súlyos fogyatékoságait, de meg volt arról győződve, hogy e közösség legjobb tagjai olyan erkölcsi érzékre tettek szert, amely nélkülözhetetlen a szellemi értékek teremtéséhez és védelméhez. Az *Iskola a határon* a nevelődési regény nagy hagyományához kapcsolódik; a belső függetlenség megőrzéséről írt példázatot.

Szegedy-Maszák Mihály

PAULER ÁKOS: BEVEZETÉS A FILOZÓFIÁBA

Kedves Unokahúgom, Borcsa!

Most, hogy előreláthatólag hosszú időre Zürichbe költöztök, s szilárd elhatározásod, hogy két láda magyar nyelvű könyvet is viszel magaddal, szeretném, ha ezek között legalább egy filozófiai tárgyú mű is lenne. Persze még Te is azt hallottad az egyetemen, hogy a magyar filozófiai hagyomány elmaradott és szegényes, de nem árt tudnod, hogy ezt a tézist botcsinálta és népbiztosi gúnyából előbújt bölcselők terjesztették hatalmi szóval, egyfelől a polgári tradíciók lebontása, másfelől önmaguk fényezése céljából. Ma már, ha olvasod a század első három évtizedéről szóló tudós memoárokat, kiket is hallgattak a pesti egyetemen legszívesebben, mégpedig pártállástól függetlenül, az irodal-

márok, történészek és nyelvészek nevei között Pauler Ákosét is megtalálod. *Bevezetés a filozófiába* című munkája, amely 1920-ban jelent meg először, s amelynek anyaga a tízes évek második felében lassan állt össze, honi viszonylatban a valaha volt legtöbb kiadást megérő és legnagyobb példányszámban eladott bölcséleti mű. Ne gondold azt, hogy a kulturális hatás és a médiaszereplés tényét tekintem minőségi kritériumnak, hiszen ez nagy balgaság lenne! Még csak nem is gondolom azt, hogy ez a munka Pauler legjobb műve. Mégis, a hagyományos értelemben vett filozófiáról, a valóságnak mint a totalitás megértésének kísérletéről egyetlen pauleri mű sem szól ilyen egyértelműen. Nehéz lesz az újraolvasása is, hiszen végeredményben egy hosszú érv-füzér az egész könyv, száraz és túlságosan tömör, a részproblémáknak csak a vázlatos jelzéséig jutó dogmatikus stílusú bemutatása egy sajátos bölcséleti pozíciónak, azaz semmiképpen sem kezdők számára való „bevezetés”. A szerző szerénységgel vegyes önbizással adta a címet. Szerinte elég volt a filozófiai demagógiából, minden csak bevezetés, de ha én nyújtok bevezetést, akkor ez vezet be téged a filozófiámba, és ha filozófiával foglalkozol, akkor ezzel az állásponttal is meg kell ismerkedned! A totalításra vonatkozó igényt ma már, az analitikus filozófia térhódítása közepette időnként megmosolyogjuk, de vajon nem így mosolyogjuk-e meg a szerelmet vagy a művészetet is? Az analízis alkalmas részkérdések precíz tárgyalására, de e ténykedés megválaszoltnak tekintett kérdéseket előfeltételez, amelyekkel ugyanúgy nem foglalkozik, ahogyan a szaktudomány sem foglalkozik saját, filozófiai természetű előfeltevéseivel. Ez az ökonomikus analitikus beállítódás is feltételezi egy totalitás vízióját, bár talán ez egy túlságosan komplex rendszer ahhoz, hogy ne tűnne szégyenre alkalmat adó frivolitásnak a róla szóló beszéd. Pauler még úgy vélte, a logika értelmében vett szigorú tudomány kiegészítéseként az egészet szem előtt tartó intuíció félig művészi formájával kell élnie a filozófusnak. Víziója a bölcslethez és valóságtudományokból a tiszta logikai princípiumokig visszafutó, az előfeltevéseket módszeresen felgöngyölítő filozófiai kutatás, amelynek középponti eszméje a logikai idealizmus: gondolkodásunkat nem az empirikus természetű pszichikai események, hanem a tartalmak mint objektív, ideális, változatlan tárgyak felől közelíthetjük meg. Ő maga Szkladányi Máriának ekként nyilatkozott műve céljáról: „Mikor hozzáfogtam művem formába öntéséhez, főcélul tűztem ki úgy haladni annak fölépítésében [...], hogy ezzel alaposan átérlelt állásfoglalást adjak koromnak, mely szellemi szétforgácsoltságában éppen erre szorul. És ezzel értem el, hogy rácáfoltam pályatársaim divatos formájára, mely mindenben a mutatósat, de lényegében megalapozatlant tudja csak létrehozni... Egy érdeket nem fognak elvitatni tőlem: amit mondok, félreérthetetlenül mondom.” Vallomása szerint a szubjektív természetű gondolkodás és az objektív léttörvények közti szakadékot az objektivitás elsődlegességének elismerésével lehet csak hitelesen áthidalni. Mégis, talán épp ez segít nekünk abban, hogy saját életünknek tartást adjunk. Ebben az értelemben is ajánlom Számodra e munkát, kedves Borcsa!

Somos Róbert

PILINSZKY JÁNOS: *KRÁTER**A teremtés erejével*

Egy nemrégiben megjelent újsághírben az állt, hogy az eladási statisztikák szerint a mai olvasókat döntően a regények érdeklik, novellákat alig, verseket tartalmazó köteteket szinte egyáltalán nem vásárolnak. Pedig bár történetmesélés iránti igényünk immanens tulajdonságunk, s valóban élvezetes elmerülni egy regény folyamában, kibogozni az események szálait, elszédülni a jellemek sokféleségében és közben találgatni a történet végét, ám a magyar nyelv sokszínűségét, ritmusát, dallamát és a szavak teremtő erejét mégis a költeményekben lehet leginkább felfedezni.

Nem tudni, mennyiben törvényszerű a verset nem olvasás, esetleg van-e felelőssége ebben az olykor sematikus és roppant unalmas iskolai verselemzéseknek. Mert még azt is megkockáztathatjuk, tán az olvasónak nagyobb mozgástere lehet a személyes értelmezésben és az alkotóval való meghittebb kapcsolat kialakításában, mint a regényeknél. Én a hullámokban verset olvasók közé tartozom: sokáig semmi, aztán nagykanállal. Ez az időszakos találkozás azonban a felfedezés olyan lehetőségét adja, mint amikor ismerősünk gyerekét csak néhány évente látjuk, rácsodálkozva: de sokat is nőtt, változott. A betűk persze ugyanazok, ugyanolyan mennyiségben és sorrendben következnek, ellentétben ismerősünk gyerekének sejtjeivel, de mint a tudományokból is ismerjük: a mérő, megfigyelő személy meglehetősen hatással tud lenni a mért, megfigyelt jelenségre.

Kezdetben a Pilinszky-versek ellentétekből, kontrasztokból és paradoxonokból építkező dinamikája, az ebből adódó meglepetés ereje sodorhatott magával (*Kráter – Összegyűjtött és új versek*, 1976). Ma inkább a hallatlan ökonómiát, tömörséget élvezem. Itt biztosan nincs túl sok betű (Milos Forman *Amadeus*ának II. Józsefe jegyzi meg Mozart muzsikájáról, hogy talán túl sok benne a hangjegy).

Az isteni teremtés erejével és rendjével van itt dolgunk. Azzal például, hogy a világegyetem meglepő módon üres, a csillagokban és bolygóknál tömörödő anyag rettenetesen szétszórtan helyezkedik el. De ugyanez igaz a teremtet világ méretskálájának másik végén elhelyezkedő atomokra is: a középre tömörödő atommag és a körülötte keringő elektronok között is meglepően sok a semmi. Ha a világegyetem anyagát teljesen egyenletesen terítenénk szét a világűrbe, minden köbméterre csak egyetlen atom jutna, micsoda tökéletes vákuum! A „miért van inkább a valami, s nem a semmi?” filozófiai alapkérdése ilyen értelemben meglehetősen nagyképűnek tetszik: a világegyetemet mennyiségi, térfoglalási értelemben egyértelműen a semmi uralja.

A semmibe-vetettségek torokszorító, bénító érzés lehetne, ha nem adna reményt e kevés anyag meglepően logikus szervezettsége, a teremtés fegyelme, a teremtet világot szervező erők lenyűgöző szépsége, s a mindezek túl sejtető transzcendens rend.

A középre állított ember egy elemi részecske parányi és egy csillag makroméretei között nagyságrendileg pont középen helyezkedik el. Magam talán középre állok? Van ebben kétség? Fizikailag ott vagyok, a helyzet morális felvállalása a tét.

A morális tisztázás a pontos fogalomhasználattal kezdődne: a dolgok legyenek azonosak önmagukkal. Azonban a nevén-nem-nevezés, az eufémizmus világalomra tör. A hulladékégetés hasznosítás, a kövérség horizontális kihívás, a hazugság az igazsággal való gazdaságosság, a lelepleződés bátor igazságbeszéd, az identitás és az otthonosság elvesztése multikulturalizmus, az igazságosság egyenlőség.

Magam talán a költővel tartanék: „Isten az Isten, virág a virág, gyűjtőtábor a körülhatárolt bizonytalan formájú terület”. A bűn az bűn, s a létezés realitása. A rosszra is hajló ember a holokauszt botránya által lencse alatt felnagyítva, megvizsgálva, preparátumként felcímkézve. Bűneink, tévedéseink, erkölcsi tökéletlenségünk terhére cipelve jól jön a segítő, súlyt enyhítő kéz. A költő keze.

Bartus Gábor

POLÁNYI MIHÁLY FILOZÓFIAI ÍRÁSAI I–II.

Ha világhírű magyarokról esik szó, nem a Polányiak jutnak elsőként eszünkbe, pedig a család több tagja is szerepel a képzeletbeli listán. Míg a progresszivista baloldaliak e rangsorban minden bizonnyal a közgazdász Polányi Károly számára tartanák fenn az előkelőbb helyet, addig a konzervatívok inkább testvére, Mihály felé hajlanak, hogy aztán végül a két tábor együtt örvendezzen az utóbbi fiának, a politikai „vegyértékeiről” kevésbé, kémiai Nobel-díjáról annál inkább ismert John C. Polanyinak a nemzetközi sikere felett. S hogy az alma nem esik messze a fájától, azt jól mutatja, hogy az idősebb Polányi maga is kémikusként kezdte pályafutását Németországban, majd a nemzetiszocializmus térnyerése miatt cserélt hazát és tudományterületet, s vált filozófussá Angliában.

Bár Polányi elsősorban tudományfilozófusként ismert, a totalitarizmus kritikája meghatározó eleme gondolkodásának. Kortársához és barátjához, Hayekhez hasonlóan (akire a spontán renddel kapcsolatos nézetei jelentős hatást gyakoroltak) ő is az emberi tudásról kialakított kép revíziójától jut el a szabad társadalom védelmezéséig. A kontinentális felvilágosodás nyomán kialakult felfogás szerint csak az tekinthető valódi tudásnak, ami nyelviileg artikulálható, rendszerezhető, formalizálható. Polányi ezzel szemben a tudás személyes vagy hallgatólagos dimenziójára hívja fel a figyelmet, amely a készségek begyakorlásához hasonlítható, s nem adható tovább objektív, „személytelen” elméletek révén.

Polányi a túlhajtott redukcionizmus következetes kritikusa: azon elképzelésé, amely szerint nem tekinthető értékesnek vagy akár valóságosnak, ami nem igazolható teoretikusan (így a vallás, a művészet, de hétköznapi erkölcsiségünk jelentős része sem). Ezért elsőre különösnek tűnhet, hogy a szabad társadalom kívánatos modelljének éppen a tudományt tekinti. Polányi tudományfelfogása azonban alapvetően különbözik a pozitivistákétól: a hallgatólagos tudás koncepciója alapján a természettudományban is jelentős szerepet tulajdonít a hagyománynak és a tekintélynek mint a tudóssá nevelődés elengedhetetlen feltételeinek. A tudományt pedig, éppúgy, mint a társadalmat, nézete

szerint azt teszi szabaddá, ha nincs alárendelve kívülről meghatározott célok egy szűk készletének. Ezért ítéli el azokat a mozgalmakat, amelyek a hagyomány és a tekintély ellen indítanak támadást magasztosnak mondott célok érdekében, nem felfüggesztve, hanem inkább végtelenen túlhajtván a felvilágosodás erkölcsi elveit – ez az a jelenség, amit Polányi „morális inverzióknak” nevez.

Polányi nagy összegző műve, a *Személyes tudás* magyarul is olvasható, a neves tudósainkat bemutató Magyar Panteon sorozatban pedig főként társadalmi vonatkozású munkáira építve jelent meg válogatás. A munkássága iránt általánosságban érdeklődők számára azonban leginkább filozófiai írásainak kétkötetes gyűjteménye ajánlható, amely reprezentatív módon mutatja be mind ismeretelméleti, mind társadalomfilozófiai nézeteit. Az 1992-ben megjelent kiadvány nagy hangsúlyt fektet Polányinak a kommunizmussal kapcsolatos fenntartásaira, talán nagyobb, mint pár évvel később egy hasonló válogatás tette volna. Ez azonban egyáltalán nem baj, sőt így lesz a könyv, akár csak szerzőjének egész életműve, egy adott történeti korszak érdekes lenyomata.

Pápay György

REJTŐ JENŐ: *PISZKOS FRED, A KAPITÁNY*

A zsidó kereskedőcsaládban született Rejtő Jenő kipróbálta magát a pesti ökölvívásban és a francia idegenlégióban is, hogy végül a kávéházakban – a legenda szerint – olykor kéziratokkal fizető „megélhetési író” legyen. Azon kevés magyar szerzők egyike, akiknek művei mindig és minden korosztály számára kimagaslóan népszerűek voltak. Ukrajnai munkaszolgálatban, 1943-ban bekövetkezett halála után hosszú ideig nem adták ki írásait, de a Magvető 1957-ben *A láthatatlan légióval* ismét elkezdte megjelentetni – véget vetve az egy évtizedig virágzó Rejtő-feketepiacnak.

Rejtő Jenőt tulajdonképpen sosem felejtették el, az Albatrosz könyvek sorozatban kétszázazres példányszámban nyomták ki légiós regényeit, és bár nem kezelték a helyén, de még az irodalomkritika sem bánt vele igazságtalanul. Bár a szocializmusban éppen azt szerették tőle, amit ma kevésbé szívesen olvasunk (például a *Csontbrigád*), de generációkon átívelő sikerének titkát már akkor is keresték irodalomtörténészek. Történet- és karakteralakítását vitatták, de azt szinte mindenki elismerte, hogy a rejtői nyelv valami rendkívül egyedül képvisel a magyar irodalomban. Miközben az irodalmárok által legtöbbször megsejtetett próbált mű, a *Pizkos Fred, a kapitány* (1940) kapcsán igyekeztek bebizonyítani például azt, hogy a regény hogyan tesz eleget a „lukácsi defetiszáló küldetésnek”, mindvégig rosszallóan jegyezték meg Rejtő világáról, hogy az túl kapitalista, túl világpolgári, túlságosan elnéző a bohókásnak beállított burzsoáziával és arisztokráciával.

Rejtő az 1930-as évek népszerű polgári szórakoztató irodalmának emblemikus figurája, humorának forrása ez a szabadság után vágyakozó polgári világ: a kellemesen unatkozó pénzarisztokrácia, a belőlük élő alvilág és a két pólus között egyensúlyozó kispolgárság.

A maguk módján gentlemanként bonyolító ellenfelek („Uram! A késemért jöttem!”), a ferdítések („az nevet, aki először üt”), a rejtős életbölcsesek („az életünk olyan, mint egy nyári ruha mellénye: rövid és céltalan”) és a különböző regiszterek közti fordíthatatlanságból eredő félreértések (Fülig Jimmy viselkedése királyként) együttesen sajátos humort kölcsönöznek a Rejtő-szövegeknek. Ezt a humort évtizedeken keresztül a polgári értékrend paródiájaként, társadalomkritikaként próbálták beállítani, azonban Rejtő ábrázolásából hiányzik a gúny és a moralizálás: hősei a maguk egyszerűségében szórakoztatnak, az abszurd és a burleszk pedig csak szerethetőbbé, otthonosabbá teszi világukat. Azt a szabad és kaotikus, sokszínű világot, melybe inkább vágyakozunk, mintsem hogy elutasítanánk.

A megtört irodalomnak mindig is volt valami leírhatatlan vonzereje, amit meglovagolhatott az '50-es évek feketézője, és ami miatt még a finnyás műkedvelő közönség is szívesen olvasta titokban. Bár számos kísérlet történt Rejtő kanonizálására, és bár vitathatatlanul ott lenne a helye az iskolai tananyagban, továbbra sem tapad meg rajta a „magasirodalom” címke. Fontos előrelépés ugyanakkor, hogy a három kötetes új akadémiai irodalomtörténetben már önálló írás foglalkozik a *Piszkos Fred, a kapitány* című opussal mint a „ponyva klasszikusával”.

A Rejtő-próza aktualitása, értékeinek újragondolása különösen időszerű: a környezet, amelyben született, sok szempontból rokonítható a jelennel. A feladat azonban nem könnyű, hiszen egyfajta kulturális-generációs törés hatására a mai tizen- és huszonévesek körében Rejtő már egyre kevésbé számít közös nyelvnek, meghatározó olvasmánynak.

Varga Betti

RÓZSÁS JÁNOS: *KESERŰ IFJÚSÁG*

1917 őszén a bolsevik puccs előtt Lenin tervezetet vázolt fel arról, hogy az osztályellenség számára „munkakötelezettséget” kell előírni a kommunista államban. A puccs után rövidesen ez meg is valósult. Ha az osztályellenséget nem lőtték egyszerűen agyon, akkor koncentrációs táborokba zárták. Ezekből a kezdeti táborokból fejlődött a „Gulag-szigetvilág”, amely egyre sűrűbb légypiszokként jelent meg a Szovjetunió térképén. A légerekbe küldéshez a jogi alapot főként a szovjet büntető törvénykönyv hírhedt 58. paragrafusa szolgáltatta. Ez a paragrafus sorolta fel a szovjetellenes tevékenységeket, de a lista nem volt zárt – gyakorlatilag bármi beletartozhatott. A szovjet légerekbe hurcolt magyarok százezrei közül is számosan voltak, akiket különleges bíróságok ítélték el az 58-as paragrafus alapján. A hadifoglyokhoz és a civil internáltakhoz képest a politikai foglyok élete sokkal nehezebb volt, és a halálozási arány is köztük volt a legmagasabb. Az „58-asok” csoportjának egyik túlélője volt Rózsás János. Ő lett a magyar gulágosok legismertebb hírmondója. Rózsás már hazatérése után néhány évvel nekilátott emlékei rendezésének és a foglyok számbavételének. Amíg az ő műve meg nem jelent, addig Magyarországon mély hallgatás övezte nemcsak az

elítéltek, de a több százezer szovjet fogságba hurcolt ember sorsát is. Örkény István *Lágerek népe* című műve ugyan folytatásokban 1947-ben megjelent, de még ezt a sztálinista propagandaalkotást is csak 1981-ben adták ki újra, egészben. Rózsás azonban nem az új, szocialista ember kikovácsolásának műhelyeiként mutatta be a lágereket. Megdöbbentő precizitással, legtöbbször szinte riasztó szenvtelenséggel írta meg lágerélményeit. Furcsa jóindulat, megbocsátás van ebben az írásban, hasonló ahhoz, ami a legtöbb gulágos visszaemlékezést jellemzi: szó sincs az „oroszok” bűneiről, csak a szovjet rendszer embertelen, primitív ostobaságáról és kegyetlenségéről. Ez a rendszer volt, amely magyar fiatalok tömegét változtatta a fogság első hetei után „a felismerhetetlenségig elgyötört, csontsovány, halálsápadt roncsokká”. A *Keserű ifjúság*ban kézzelfoghatóan jelenik meg a fogságba esés, az ide-oda terelgetés, az állandó életveszély. A szovjet örök szadizmusa vagy bávatag jóindulata. A reménykedés, a hitetlenkedés. A farkastörvények vagy a bajtársiasság. A köztörvényesek uralma a táboron belül. A lelketlen munka. És a leginkább jelenlevő rém: az éhség. „Az 55 fekete kenyérdarab tartotta bennem a lelket, amit reggelenként pillanatok alatt eltüntettem – és jött utána a nagy semmi, az észbontó éhség napnyugtáig.” A könyv központi kérdése: „Mennyit bír ki az ember?” Hogyan bírhatja ki? A kibírást lehetővé tevő isteni kegyelem mellett a hit fontosságáról szól a *Keserű ifjúság*. Nem csoda, hogy először nem itthon, hanem Münchenben jelent meg. 1986-ban a hatóságok által már évtizede ismert kéziratot kalandos úton csempészték ki az emigráns kiadóhoz. A KGB és a magyar elvtársak Szolzsenyicin *Gulag-szigetvilágának* cáfolatát akarták Rózsás Jánossal, Szolzsenyicin egyik jó barátjával megíratni – a cáfolat helyett azonban a *Keserű ifjúság*ot kapták. A 20. század egyik emberellenes rendszerének pontos rajza ez az írás – a kommunista világ mai ember számára elképzelhetetlen, aberrált világát írta meg Rózsás János.

A könyv folytatása egy évvel később, 1987-ben jelent meg – ismét Borbándi Gyula kiadásában, szintén Münchenben. 1991-ben a Püski Kiadó itthon egy kötetben is kiadta a kétrészes művet.

Máthé Áron

SIMONYI KÁROLY: A FIZIKA KULTÚRTÖRTÉNETE

A kultúra egysége

A világ szinte összes szellemtörténeti, kultúrtörténeti munkája ugyanazt a rettenetes hibát követi el, függetlenül a mű szerzőjének filozófiai nézeteitől, politikai beállítottságától vagy a mű születésének társadalmi körülményeitől: megfelelkezik arról, hogy a szellem és a kultúra változása elválaszthatatlan az anyagi világ folyamataitól, újdonságaitól. A különféle találmányok, a vasekétől a könyvnyomtatáson át a műholdakig, nemcsak az emberiség materiális létfeltételeit változtatták meg, hanem bizony a szellemet is. Ez nem új jelenség, a kőbaltával kezdődött. A függés természetesen kölcsönös, az új gondolatok, a prófétai szellem számtalan esetben vezetnek korábban soha nem látott eszközökhöz.

Vagyis kultúránk egységes, mindenfajta szétbontás szükségképpen torz, hiányos és téves következtetésekre vezet. Ez Simonyi Károly *A fizika kultúrtörténete* (1978) című monumentális művének alapvetése. A könyv a magyar szellemtörténet-írás, kultúrtörténet-írás kiemelkedő alkotása, ha nem egyenesen a legjobb darabja. Minden szempontból mestermű: a gondosan összeválogatott, jól szerkesztett, bőséges tényanyagon túl egyedi látásmódja miatt is megérdemli ezt a minősítést.

A könyv nem fizikatan könyv, olvasásához nem szükséges mérnöki vagy fizikusi végzettség, csupán középiskolás szintű matematikatudás és gondolkodni vágyó elme. Még az is nekikezddhet, aki az elmúlt évtizedek (világverőnek hirdetett) magyar oktatási rendszeréből kikerülve nem érzi sajátjának a másodfokú egyenlet megoldó képletét, csak át kell ugornia az apróbb betűs részeket. Sok szépségből fog persze kimaradni, de a könyv lényegét, a szellemi és anyagi ismeretek egymásra utaltságának és az emberiség írott történelme alatti együttes bővülésének végigkövetését meg fogja érteni, az pedig nem csekélység. Sőt talán kedvet fog kapni ahhoz is, hogy ha nem is az iskolapadba visszaülve, de pótolja néhány hiányosságát a reáliák területén.

Pontosan ezért javasolnám a mindenkori magyar konzervatív gondolkodóknak is, hogy forgassák, akármit is értsenek konzervativizmus alatt, legyenek akár kontinentális „reakciós” gondolkodók, akár angolszász piaci szemléletűek.

Ahogy mindegyik iskola képviselői gyakran mondják, a konzervativizmus inkább attitűd, mint ideológia – viszont a konzervatív attitűd tökéletesen értelmezhetetlen, ha nem tudjuk, pontosan miben mennyire is lehetünk biztosak, és a tudatlanság kínos helyzetekhez vezet – ezt a magyar közéletben számos alkalommal láttuk. Ennek elkerüléséhez kiváló támpontot ad Simonyi könyve.

Hogy mennyire biztos a tudás, amit a magyar mérnök- és fizikaoktatás egyik legnagyobb alakjától tanulhatunk? Egyszer egy Magyarországon addig nem végzett kísérlethez (atommag-átalakulás létrehozása mesterségesen, gyorsított ionok segítségével) valakinek a csaknem millió voltos feszültséget előállító gyorsító belsejében kellett méréseket végezni. Simonyi Károly elvállalta és sikerrel teljesítette a feladatot.

Tallán Miklós

SÜTŐ ANDRÁS: GYERMEKKOROM TÜKÖRCSEREPEI

Már javában közeledett a nyári vakáció kezdete, ami általános iskolai éveim végét is jelentette, amikor az utolsó irodalomórák egyikén kedves magyartanárom felolvasott egy különös hévvel lüktető drámai novellát. Nem maradt meg bennem a pontos címe, sem pedig a történet maga, csupán egyetlen mondat: „Édesapám, édesapám, adjon egy lovat.” Magam sem tudom, hogy miért szorította össze a szívem és égett bele ez a néhány egyszerű szó, ami az elbeszélésben egy félárva, apja által megtagadott kisember segélykiáltásaként dörrent. Talán azért mert én is apa nélkül nőttem fel, s ezért érzékenyebben

rezonáltam a keserű felkiáltásra? Én is vágytam valamikor egy kiscsikóra, amit nem kaptam meg? Mindenesetre ez volt az első találkozásom Sütő Andrással, s ennek a szellemi kézfogásnak a melegsége tovább dolgozott bennem.

Már felnőtt fejjel olvastam el a *Gyermekkorom tükörcserepeit*. A Móra Könyvkiadó jelentette meg (1982), talán nem is lehetett ez másképp az akkori időkben, de felteszem, egyben is álca volt a cím. Gyerekek is olvashatják ezt a különös válogatást, amely novellákat, visszaemlékezéseket, tünődéseket egyaránt felölel. Gyerekek is lehetnek olvasói és értői is, de nem nekik íródott. A könyvvel történt második találkozásom alkalmával sok titkos és nyílt jegyét ismerhettem meg Sütő írásművészetének. Nagyon egyszerűen szólva: szép próza e könyv, csak így, különírva. Elég néhány nagyszerű sort felidézni, teli halastó a szöveg, amelyben ily mondatok akadnak az olvasó horgára: „Ember emberrel büntetlenül nem találkozhat”; „Mintha reám csöppentette volna a szeme világát”. Mégsem a magyar nyelv rekvizitumaként érdekes a kötet, hanem a benne lakozó fájdalom miatt, amit egy szép, meghitt világ elmúlása okán érzett a szerző. Nem csupán a gyermekkor tükörcserepei nem rakhatók, ragaszt-hatók össze egybefüggő üveglappá, hanem annak a lüktető közösségnek, az erdélyi magyar falvaknak, kisvárosoknak a portréja sem, ahol ezek az apró történetek játszódnak.

Sütő hangvételében mindig a *Puszták népe* Illyésére emlékeztetett, pontosabban annak néhány jelenetére. Egy alkalommal a rácegresi pusztán a munkában megfáradt felnőttek és a játszadozó gyerekek ámulva nézték az arra sodródó léghajót. Valahogy ez a kép, ez a lágy hang uralkodik a könyv szinte minden lapján. Nem válik érzélgőssé, sem búsmagyar fájdalommá, sem fellengzős szólamná. Valahogy az érződik, hogy az élet önmagában is rendkívüli érték, s éppen ezért próbáljuk úgy szemlélni, hogy legtöbb örömünk teljen benne.

Miért érdemes Sütőt olvasni? Fennállhatott a veszély, hogy Sütő erdélyi magyar íróvá válik, akit afféle történelmi érdekességgként vesznek kezükbe a táj és a kor iránt kíváncsiak. Az ő esetében azonban nincs szükség jelzőkre, amelyekből jobb, ha minél kevesebb van, hiszen a valódi tehetség a saját lábán is megáll. Sütő valóban erdélyi magyar író, de azt is mondhatnám, hogy csupán egy író, aki magyarul írt és Erdélyben alkotott. Akkor is érthető és sokatmondó lenne, ha mindezt nem tudnánk róla. Nem csupán mint az anyanyelv őrzője, a kisebbségi sors krónikása, nehéz idők harcosa lehet fontos a ma embere számára, hanem mint olyan író, aki az emberiség legmélyebben szunnyadó értékeit őrizte meg és adta tovább nekünk. Mi mással tudnám magyarázni, hogy a csillagos homlokú Misi kiáltása a kiscsikóért mindmáig ugyanolyan élesen hangzik a fülemben?

Papp István

SZABÓ DEZSŐ: ÉLETEIM

Szabó Dezső, mint azt tudni illik, természetesen nacionalista, sovinszta, irredenta, protofasiszta és – mintha mindez nem volna elég – antiszemita volt. Mi tagadás, a más-
sik szekértáborba tartozó eszmegyárosokra oly előszeretettel aggatott jelzőkhöz képest

ezek még csak nem is teljesen képtelen „vádak” (gondoljunk csak a Wass Albertet vérszomjas fasisztává vagy a Németh Lászlót veszélyes szélsőjobboldalivá átrajzoló véleményvezérek által megfogalmazottakra!). Csakugyan, Szabó Dezső nem írói fegyelméről és visszafogottságáról, „karáton mért gyémánt szavairól” és állhatatos értékítéleteiről volt híres. De nem is ezért szeretjük – már akik szeretjük.

Életeim című, élettörténetét kora gyermekkorától a szomorú végig elmesélő, töredékes önéletrajza *valószínűleg legidőtállóbb műve*. Rendezetlenül, szertelenül, közel másfélezer oldalon hömpölyögnek emlékei, humoros és tragikus, gáláns és kevésbé gáláns, novel-laszerű kistörténetei, eszme- és irodalomtörténeti fejtegetései. A kortársak hatalmas seregét felvonultató, sokhelyszínes (elsősorban Kolozsvár, Budapest, Párizs, Nagyvárad, Sümeg, Székelyudvarhely, Székesfehérvár) dráma időbeli eloszlása szörnyen egyenetlen: részletesen tárgyalja a diák- és korai tanár éveket, a későbbi évek már csak villanásszerűen jelennek meg, utolsó bejegyzése 1944. december 22-i.

Kétszeresen is fontos olvasmány. Először is *felettebb eredeti korfestése* miatt. A történelmi Magyarország utolsó évtizedeit s ezen kor megannyi intézményét, elsősorban oktatási és kulturális intézményét igazi „belgaként” éli át és mutatja be. Nem a borgőzös és Titanic-táncot járó nemzeti nagyság, de nem is a nemzeten már túllendülő, kozmopolita-internacionalista közöny és nagyvonalúság sáncaiból nézelődik. Erős, gyötrellemmel átélt nemzeti érzelmek és kivételes európai műveltség, de a feudális úrhatnamság utálata is formálja gondolkodását, izzítja be gyakori túlzásait, felháborodásait és konfliktuskeresését. Ha másból nem, hát az *Életeimből* megtudhatjuk, hogy Hunnia bizony egyszerre volt Ady elvadult tája, magyar ugara, ám valamennyire Szabolcska tündérkertje is. (Ifjú franciatanárként egyéves párizsi állami ösztöndíjat kapott, vidéki tanárként szinte egyenrangú félként vehetett részt a nem is akármilyen fővárosi szellemi életben, nagyvonalú publikálási lehetőségek nyíltak meg előtte. Mikor kerültek ismét hasonló helyzetbe a hozzá hasonlítható pályakezdő értelmiségiek – még ha emlékszünk is rá, hogy „üres hassal nem lehet a Himnuszot énekelni”...)

Másodszor *valami egészen más* miatt. Az *Életeimből* egy olyan humánértelmiségi arcéle rajzolódik ki, aki „fundamentálisan” más, mint a későbbi korok, legfőképpen saját korunk nem kevés értelmiségije. Nem csupán abból rajzolódik ez ki, amit magáról állít – ebben lehet és bizonyára van is sok túlzás –, hanem abból, ahogyan, amilyen műveltséggel állítja ezt magáról. Szabó Dezső hőzöngött olykor, ám a jogot e hőzöngésre fölényes, alapos, alighanem párját ritkító francia nyelvi és irodalmi, emellett általános nyelvészeti ismereteivel, túlteljesítő személyiségéből is következő, elhivatott pedagógusi tevékenységével és kompromisszumképtelen, őt magát hatalmas tehetsége ellenére is gyakori mélyszegénységbe taszító életvezetésével szerezte meg. Azóta a hőzöngő, magabiztos ítéleteit a legcsekélyebb aggályok nélkül, két kézzel szóró humán értelmiségiből csak több lett. Ám a fentiekben ismertetett feljogosító tényezők vajon mennyire fedezhetők föl e cseppet sem örömteli felhozatal kiválóságainál?

Török Attila

SZABÓ ZOLTÁN: SZERELMES FÖLDRAJZ

Szabó Zoltán a felületes szemlélő számára atipikus népi író. Nem paraszti származású, nem elsőgenerációs értelmiségi, sőt Újlipótvárosban cseperedett fel, Babits és Szekfű biztatására indult prózaírói pályafutása. Még egy röpké pillanat erejéig sem csábította el semmiféle szélsőjobboldali szirénhang, mélyen hitt az 1945-ös polgári demokratikus változás értelmében és lehetőségében, ugyanakkor következetesen szembenállt az 1949-ben teljessé váló kommunista diktatúrával, egészen haláláig. A legszigorúbb ítések sem találhatnak életútjában nemhogy kivetni, de még magyarázni valót sem.

Ugyanakkor Szabó Zoltán a Válasz munkatársa, később a Nemzeti Parasztpárt tagja, Németh László, Illyés Gyula, Kovács Imre és Erdei Ferenc barátja, Bibó nagy-nagy tisztelője, emigrációban kiadója is. Életútjában remekül testesíti meg Illyés disztichonjának igazságát: Szabó Zoltán úgy vált a magyar népi mozgalom centrumának meghatározó alakjává, hogy életútja, neveltetése, műveltségisménye nem erre predesztinálta. Kissé patetikusán szólva nem a népből jött, de a nép felé ment. Személye jól példázza, hogy a népiek szuverén, történelemről, politikáról, irodalomról meglepően eltérő módon gondolkodó értelmiségiek voltak. A közhiedelemmel ellentétben nem csupán az kötötte őket össze, hogy mindnyájukat mélyen felháborította a szegényparasztság százazreinek nyomora, hanem az is, hogy új utakat kerestek a nemzetfelfogás, vagy egyszerűen szólva a hazaszeretet terén.

A *Szerelmes földrajz* (1942) címe először igencsak riasztott. Oly sok tartalmatlan, hazug locsogást, ömlengést vetettek már papírra a hazafisággal kapcsolatban, hogy mindez óvatosságra készítetett. Nehéz érzékeltetni, hogy mennyire kellemesen csalódtam. Szabó Zoltán nagyszerűen megtalálta azt a vékony és éppen ezért nem könnyen, néha bizony fáradtságos munkával megglelhető ösvényt, amelyen hitelesen tud szólni erről a témáról. Arra vállalkozott, hogy bemutassa Magyarország különböző földrajzi tájait, de nem az útleírások számát szaporította, hanem az irodalom legjobbjait hívta segítségül. Így idézte fel Petőfi verseivel a Kiskunság, Juhász Gyula bús soraival a Tisza, Arany strófáival a Sárrét vagy Tóth Árpád költeményeivel a Debrecen környéki tölgyesek világát. Abból az egyszerű igazságból indult ki, hogy a hazához, a szülőföldről fűződő alapélményeink nem történelmi, hanem földrajzi természetűek. „Hegyek hajlásának bizonyos szöge, egy víztükör, egy patak csobogásának zenéje, egy közeli utcasarok, felhők vonulása a síkság fölött, egy darab táj, melyet egy ablak kerete bezár, s melyben csupa ismerős és hozzánk hasonló emberek mozognak, körülbelül ennyi az egész.”

A könyv címe igazából kedves csel: az egyes folyók, városok és tájegységek csupán ürügyül szolgálnak arra, hogy Szabó Zoltán felvonultassa a magyar irodalom legnagyobbjait Balassitól József Attiláig. Mégis mi az, ami ezt az irodalmi katalógust fájdalmasan aktuálissá teszi? Az a tény, hogy Szabó, az előbbieken említett népi írói barátaival együtt, nagyszerű örökséget hagyott ránk: egy olyan meleg hazaszeretetet, amely ma is teljes mértékben követendő. Képzeletbeli útleírása során messze elkerülte a frázisszerű, üres, tar-

talmatlan, hazug hazafiaskodás örvényét és a nemzeti közömbösség, közönyösség és érzéketlenség kiüttlanságát is. Ehhez képest szinte csupán nagyszerű ráadás az a gyönyörű próza, amelyből mindenki tanulhat, aki írni szándékozik.

Papp István

SZATHMÁRI SÁNDOR: *GULLIVER UTAZÁSAI KAZOHINIÁBA*

Szathmári Sándornál rejtelmesebb, kuszább és renegátabb gondolkodású magyart aligha találunk a '20–30-as években. Az 1897-ben született, gyenge fizikumú Szathmárit örökké beteges, érzékeny típusnak ismerték, geometrikus látásmódja különccséggel párosult. A botcsinálta író jó matematikai képességét mérnökként kamatoztatta, utópikus felfogású antiutópista és vallásos szocialista volt. „Egész életemben magányos szigetet jelentettem” – írta önmagáról.

1918 után egyszerre nyűgözi le az eszperantó nyelv, a keresztényszocializmus és Karinthy írásművészete. A nyelvfabrikálás odáig viszi, hogy az internacionalista mozgalom radikális szárnyához csatlakozik, a keresztény alapú szociális igazságosságot elérendő viszont a belső átalakuláson gondolkodik el, mert a társadalmi kereteket megváltoztathatatatlannak tartja. Karinthy hatására kezd írással kísérletezni, addig azonban még sok minden történik. Pacifistaként irtózik a nacionalizmustól, de 1921-ben géppuska mögött áll Budaörsön, a kormányzóhű székeley egyetemisták különítményében. Majd egy időre csatlakozik a Bartha Miklós Társasághoz, amelynek alelnöke lesz, rövidesen pedig a Szabó Dezső tiszteletű közé megy, végül az Országos Habsburg-ellenes Ligánál állapodik meg, főtítkárként. 1932 és 1936 között írott számos disztópikus kézírata letisztázása után az illegális kommunista mozgalom tagja lesz. 1945 után be is lép a pártba, persze 1948-ban már kiábrándul, a Rákosi-diktatúrában szilencium sújtja. Az irodalmi életben soha nem vett részt, és egyetlen szépírói társasághoz sem kötődött. Amiben soha nem csalódott, az Zamenhof eszméje volt. Így nem csoda, ha regényei helyett külföldön elsősorban fáradhatatlan eszperantista szervező- és fordítói munkássága miatt ismerik. 1974-es halálakor Keresztury Dezső úgy idézte fel alakját, mint aki nek a jövő szolgált majd igazságot. Sírköve – újabb rébuszként – egy nyolcszög talapatán nyugvó, háromszög alapú betongúla.

Szathmári minden munkáját a '30-as évek középső harmadában írta. 1932 és 1935 között készült a *Hiába* című trilógia, amelynek három kötetéből – *Múlt*, *Jelen* és *Jövő* – irodalmi értéke okán csupán az utolsó jelent meg, az is 1991-ben. A szocialista diktatúra alatt a munka a kiadás minden reménye nélkül kéziratban maradt, hiszen másfél évszázad múlva játszódó történetében egy óriási világháború után az egész világon marxista alapokon álló szovjetbirodalom jön létre, amely a főhős által alapított független telepet végül elpusztítja. Szathmári ugyanebben az időben *Látván nem látnak* címmel Jézusról is írt egy kötetre valót, *Gépvilág és más fantasztikus történetek* cím alatt pedig novelláit gyűjtötte

össze, amelyek 1972-ben és 1980-ban megjelenhettek. Ezutóbbi címadó sci-fi-jében a Vezérgép úgy pusztítja el az emberiséget, hogy annak ösztöneit a maga teremtette gépvilág már előzőleg felszámolta.

1935–36-ban írta *Gulliver utazása Kazohiniában* című szatirikus antiutópiáját, amely a cenzúra packázása miatt csak 1941-ben jelent meg. A regényt 1946-ban egy zavaróan magyarázó utószóval és a Horthy-korszakban kényszerűen elhagyott részekkel kibővítve nyomtatták ki, *Utazás Kazohiniába* cím alatt. Az ekkor Kereszturynek ajánlott munkát az író utószavával ellátva harmadszor is kiadták, 1957-ben. Végül 1972-ben és 1980-ban ismét, a harmadik változattal azonos szöveggel. Az utolsó három széria már csak a *Kazohinia* címet viseli. A kritika által értetlenül fogadott groteszk disztópiát Kolozsvári Grandpierre Emil egy „tehetséges ember hanyagul megírt munkájának” minősítette, Babits és a nyers szöveget először olvasó Karinthy viszont pozitívan értékelte. A Morus és Swift találkozásából született regény szerzője úgy emlékezett, hogy „ha olvastam volna a *Szép új világot* [amely 1932-ben jelent meg], nem mertem volna megírni a *Kazohiniát*”.

Szathmári főhőse, Gulliver angol hajós, aki partra vetődik egy olyan világban, ahol kétféle ember él: a vágynélküli, végletekig tárgyilagos, sótanul „tökéletes” életet élő hinek, akik a kazo birtokában, azaz lélektelen létállapotban élnek; és a behinek, akik egy elkerített telepen irreális, babonákkal teli tébolyult ösztönéletet folytatnak. Gulliver először a hinek társadalmába próbál beilleszkedni, de sikertelenül, mivel az unalmas világ ellentétes pozitív például beállított hazája körülményeivel. Ekkor átköltözik a behinek közé, ahol újabb csalódások sorozata éri. Az értelmetlen szabályokkal teletűzdelt világban a lakók kollektív dührohamaik egyike során majdnem ki is végzik. Ezt csak az akadályozza meg, hogy a hinek hűvös kegyetlenséggel elpusztítják a behin civilizációt. A fekete humorral megírt regény Gulliver hazatérésével végződik.

Míg más fikciókban egyszerű a képlet, addig Szathmári regényében nehéz eligazodni. Világos ugyanis, hogy Zamjatin (*Mi*, 1924) negatívan ábrázolja a matematikai képletekre épülő uniformizált, steril társadalmat, ellentétben a természetben élő lázadókkal. Orwellnél (1984, 1949) szintén egyértelműen vágyakozás tárgya a diktatúra keretén kívül élő „prolik” világa. Viszont Kazohinia mindkét embercsoportja erkölcs nélkül él, hiszen a totálisan kimért hinek lelkük elvesztése miatt már túl vannak a morálon, az esztelen, vad behinek pedig még jóval előtte járnak. Keresztury a regényt a hin falansztertársadalom apológiájaként és behin-kritikaként olvasta, ám valószínűbb, hogy az európai civilizációt képviselő és mércéül kezelt – noha csak utalásszerűen előforduló – angol berendezkedést kellene pozitívnak tekintenünk. Az értelmezés bonyolultságát növeli, hogy Szathmári igencsak a sorok mögé rejtette társadalomfilozófiáját, ráadásul a nehezen kihámozható mondanivalót érdektelenné is teszik a fantasztikus világról szóló, jól megírt részletek. A többszörös, görbe tükörben látott képekben könnyebb gyönyörködni, mint logikailag visszakövetni, hogy mi minek a paródiája. Szathmári *science fiction*jeiben előfordul adattároló lemez, mozgó járda, fotocellás ajtó, üzenetet felvevő telefon és hangot leíró gép, plasztikus mozi és lehallgatókészülék. A szerző fő

gondja mégis az volt, hogy az ember vagy mechanikus, lélek nélküli biogéppé válik, vagy léte csupán ösztöneire redukálódik, egyaránt fenyegetést jelentve az igazi humanitást őrző magányos szigetekre.

Békés Márton

SZEKFŰ GYULA: A MAGYAR BORTERMELŐ LELKIALKATA

„Milyen lehet négy deci?” – tette fel a borbarát irodalmárok körében azóta félig-meddig szállóigévé lett kérdést Márai a *Szindbád hazamegyben*, s hozzátette: „Szindbád négy szóval kimondott valamit, aminek meglepő és elképesztő értelme azonnal áthatotta a szakma eszméletét. A kérdés [...] élni fog, amíg a magyar poharat emel ajkaihoz; tehát örökké [...]. Kimondott a hajós valamit, amit csak az egészen beavatottak értettek, azok, akik tudják, hogy az emberi dolgok igazi értelme nemcsak a valóság, hanem az ábránd is, mely a valóság lehetőségeiből összeáll.” Jellemző, hogy Márai a bor ügyében a „szakma eszméletét” a pesti és az óbudai kocsmák vizezett lőréinek perspektívájából szólított meg, s rögtön a magyarság élő és maradandó kérdésévé tette. Ami nem feltétlenül jelent jót, hiszen tudjuk: Márai inkább volt patetikus ilyen kérdésekben, mint az irónia mestere.

Szekfű Gyula 1922-ben megjelent miniatűrje, *A magyar bortermelő lelkialkata* azonban az ábrándot az elmulasztott lehetőségek múltbeli valóságával szembeállítva tárta olvasói elé. A két világháború közötti magyar történetírás vezető egyénisége az elbeszélés mesteri művelője, gyakorló borfogyasztó is volt. Kortársáról, Babitsról meg is jegyezte: „nagy hibája, hogy nem iszik”. Szekfű iróniával átszőtt narratívája azonban borkészítői becsületünkre nézve igen lesújtó következménnyel jár. Ahogy írja, hiába töltött be a bor mindig kitüntetett szerepet Magyarország gazdaságában, hiába a kitűnő természeti adottságok, amelyek lehetővé tették a borból való jövedelemszerzést nemcsak hazai, hanem külföldi értékesítés révén is, ez csak a középkorig működött. A bécsi borpolitika hatására a 18. század végén már 500 ezer akó bort hoztak be a kitűnő borok hazájába, Magyarországra. S a magyar bornak nem sikerült kijutnia a nyugati államok piacaira, a nagy és minőségi borimportáló Angliába és Hollandiába. Bár történtek próbálkozások, ezek sorra meghiúsultak, így a közhiedelemmel ellentétben a magyar bor „külföldi becsületéből csak annyi volt a tényleges, hogy Nyugaton ismerték a tokaji aszút, mint a borok királyát, melyet ehhez a méltóságához képest csak ritka ünnepélyes alkalmakkor, fejedelmi és nagyúri asztalokon és csak igen kis kvantumokban élveztek”, a többi magyar bor pedig teljesen ismeretlen volt a külföld előtt. De a magyar bortermelő sem kihívásként fogta föl hátrányos helyzetét, hanem fátumszerűen, ami felmentette a minőségileg jobb bortermelés és a kereskedelmi gondolkodás követelménye alól. Többet termelt, mint korábban, de a fölösleget is maga itta meg, ami ráadásul silányabb is volt, rosszul készített, rosszul kezelt. A borpalackozás például sokáig fölösleges luxusnak látszott.

Jellemző az adat, amely Wesselényi *Balítéletekről* című művében szerepel, hogy „az egész országban egy jó dugó nem akad”, s a szabadságharc miniszterelnöke, a száműzetésben üzletemberré lett Szemere Bertalan sem boldogult Angliában a magyar bor eladásával, mert hazai szállítói nem fordítottak gondot a bor palackozására, s így az romlottan vagy felforrva érkezett meg az átvevőhöz.

Szekfű következtetése szerint a magyar bortermelő lelkialkatát két tényező határozza meg. A borban nem kereskedelmi cikket lát, amiből profitot remélne; hanem termékével bizonyos személyes viszonyban van: ahelyett hogy szükségét érezné a bor eladásának, megtartja magának saját fogyasztásra. Emögött a magyar emberre általánosan jellemző „gazdasági indifferentizmus” áll, mely megakadályozza a célszerű gazdasági termelést. „Ha a Duna–Tisza áldott bortermelő vidékén egy a magyarnál sokkal inkább gazdasági természetű nép, minő akár a német, akár az olasz lakott volna évszázadokon át, ez mindenestre másképp használta volna ki a kedvező természeti tényezőt és másként reagált volna a társadalmi politikai tényezőnek akadályozó hatására” – zárja pesszimista képét Szekfű Gyula. Talán nem is véletlen, hogy Szekfű józan prózája nyolcvan évet várt az újrakiadásra. A magyar közönség a borivást a *wirtschaftlich* mentalitás helyett továbbra is a filozófiával párosítja. Szekfűénél jóval ismertebb munka a Hamvas Béla opusa, az 1945 nyarán – az éhező ember különös mámorában – fogant *A bor filozófiája*, amely a magyar bor apoteózisát adja, odáig menvén állításaiban, hogy a fokhagymás lángossal együtt fogyasztott arácsi bor után mindig kész a „legmagasabb szellemi élményekre”. Hamvas szigorú elfogulatlanságát a dohányzás és irodalom ügyeiben inkább megőrizte: baráti ebédek után a középerős magyar dohányt csak az egyiptomi, angol és szerb cigaretták után ajánlotta, s *Száz könyve* közé egy magyar regényt sem sorolt be. De az is lehet, hogy valamilyen karcos csiger miatt mindhárom dologban tévedett.

Hatos Pál

SZERB ANTAL: A PENDRAGON LEGENDA

Kaland és kétkedés

Amikor hétéves-forma koromban először hengegtem iskolai nevelőm előtt, hogy *A Pendragon legendát* tartom „egész teljes addigi életem legeslegkedvesebb könyvének”, meglepett csendet meg kissé zavart, ám kétséget kizáróan elismerő biccentést kaptam jutalmul. Tíz évvel később, az egyetemi felkészítőik alkalmával, amikor otthoni feladatként egy tetszőleges regényhez írtunk (akkor már Szerb a Magvetőnél frissen megjelent *Naplójegyzeteinek* ismeretében) recenziót, még mindig komoly, partneri volt a visszaigazolás. Újabb tíz esztendő elteltével azonban, most, ahogyan magam mögött hagyom húszas éveim nagyobbik felét, miközben a könyvre való hivatkozásaim száma nem fordul csökkenőbe, már egyre feltűnőbb a változás. Most már leginkább csak mosoly, amit kapok. Ez pedig szerfelett bosszantó.

Szerb Antalt 2011-ben is dívik nagyon szeretni. Ám ahogy a felnőttek kedvenc kötetévé tőle az *Utas és holdvilág* emelkedett, úgy ragadt többeknél a walesi történet a kedvelt ifjúkori olvasmányemlékek polcain. A számos ok között tudhatjuk rövid terjedelmét, bűnügy, mese és ismeretterjesztés romantikus egybefonódását, s persze a humort, azt az utánózhatatlant, ami tökéletesen megfelel a célnak, hogy egy kíváncsi kiskamasz naivitásának elvesztése nélkül, egy picivel többet, de legalábbis többet sejtetőt tudjon meg történelemről, férfiak és nők barátságáról, mint amit szülei és tanárai addig elárultak neki.

Mindettől azonban *A Pendragon legenda* még nem lesz ifjúsági regény! Sokkal több, és ritkább teljesítmény annál, mert azzal egyidejűleg, hogy kielégíti korai tinédzserkorunk kíváncsiságát, legbensőbb tartalmi háromszáz teljes oldalon át két klasszikusan konzervatív igény: kaland és kétkedés lelkiállapotaira épülnek. A főhős, Bátky János bölcsész Budapestről, akit udvariatlanul bár, de vakmerőség nélkül szólíthatnánk a szerző nevéen is, félelmén, esetlenségén akár naponta felülkerekedve él, utazik, kérdez és udvarol a világ egy egészen más szegletében is, mert a tapasztalásnál nincs fontosabb neki. Ám mindazt az újat, benyomást, tudást és információt, amit könyvtárbogarásunk élete legkalandosabb napjaiban szívébe és elméjébe fogad, úgy saját élményeiből, mint a gwyneddi earltől, kalandor nagyotmondóktól, sírkamrák véseteiből vagy hamvas és elbűvölő (esetleg elbűvölő, de kevésbé ártatlan) nőktől, mindig, minden körülmények közt igyekszik alapvető fenntartással fogadni, hitelét a valóságpróbától, s nem attól téve függővé, hogy helyzetében épp miféle haszonnal kecsegtet.

A Pendragon legenda időtlen regény. Képtelenség, hogy iróniájának erejét vagy jellemrajzainak relevanciáját valaha elveszítse. Bátky magányos magyar: lelkes szkeptikus, egykedvű álmodozó. Nem nőjük ki őt, és gyakorta van, hogy senkivel sem innánk szívesebben.

Böszörményi Nagy Gergely

SZILÁGYI ISTVÁN: *HOLLÓIDŐ*

Valamikor a 2000-es évek elején kocsmákban, kávézóknak, egyetemi dohányzóknak terjedt a hír: megjelent egy olyan kortárs magyar regény, amely *nem* arról szól, hogy egy öregecskedő, elidegenedett nagyvárosi értelmiségi élete értelmetlenségén sopánkodik, miközben ilyen vagy olyan nemű szexuális partnerekhez, italhoz, droghoz, egyebekhez menekül halálfélelme, egzisztenciális szorongása, apa-, Ödipusz-, Baader-Meinhof-komplexusa vagy egyéb unalmas lelki nyavalyája elől. Ez utóbbi már önmagában is figyelemre méltó tény egy 2001-ben megjelent regénnyel kapcsolatban, ráadásul a *Hollóidő* remek könyv. Nem is fogadta túl nagy csinnadratta. Talán nem véletlen, hogy a szerzőnek elég sommás véleménye van a magyar irodalmi életről: „Amennyiben szülészeti klinika, nem a vajúdjó anyák jajszavától hangos, hanem a bábák visításától.”

Szilágyi István (1938–) nem túl izgága irodalmi személyiség: egyetem után negyed évszázadig az Utunknál, majd az azóta eltelt csaknem negyed évszázadban a Helikonnál dolgozott. Kolozsváron kívül tehát nemigen kalandozott, nem is nyerte el a különböző német irodalmi akadémiák díjait. Ez persze önmagában nem jelent se jót, se rosszat, de azt jelzi, hogy Szilágyinak mély gyökerei vannak, amelyekhez ragaszkodik. Termékeny szerzőnek sem mondható: a korai *Üllő, dobszó, harang* (1969) után – a novellák, esszék mellett – mindössze három regény került ki a keze alól: a mára sokak számára klasszikussá vált *Kő hull apadó kútba* (1975), az *Agancsbozót* (1990) és a *Hollóidő* (2001).

Legutóbbi műve, a *Hollóidő* áltörténelmi regény: egy nagyjából behatárolható korban (a török hódoltság középső időszakában) egy nagyjából behatárolható helyszínen (valahol a Dél-Alföldön, egy kitalált kisvárosban) játszódik, de ezek csak a keretek. A könyv arról szól, amiről természetesen minden jó irodalmi mű: az életről. Amely közösségi és egyéni szinten is bizonytalan, hiszen bármikor lecsaphat a török (vagy akárki). Amely megalkuvásra kész, hiszen valahogy mégiscsak élni kell. Amely mindenáron tovább akarja örökíteni magát, így hát persze férfiakra és nőkre is szükség van. Amelyben a nagy dolgokat – vagy akár csak a dolgok bármiféle elmozdítását – az a néhány ember hajtja végre, aki túllát a kisváros határain. S amelyet felzabál az idő, a hollóidő.

A *Hollóidő* törölmetszett modern regény: a narrátor személye menet közben változik, az idősíkok eltolódnak, álom, misztikum és valóság keveredik, s a szálak csak a végén varródhatnak el, ha elvarródhatnak egyáltalán. Szilágyi saját nyelvet is alkot: archaizálónak tűnő mondatfűzérei egy valójában sosem létezett nyelvi világot teremtenek, amelynek minden szava gondos csiszolgatás eredménye. Mindez azonban semmiképp nem öncélú, és saját világának megalkotásakor a szerzőnek eszébe sincs elszakadni említett gyökereitől – éppen ez adja a regény súlyát és időtállóságát.

Az irodalom Szilágyi szerint „annyi, amennyit az adott korban a világnak meg a fene mindenségnek sikerül magából pár tucat író elméjén, idegrendszerén átpasszíroznia”. Ha közelebb akarunk kerülni a világhoz meg a fene mindenséghez, a *Hollóidő* a segítségünkre lesz. És a miénk, csak a miénk.

Salát Gergely

VÁRKONYI NÁNDOR: MAGYAR DUNÁNTÚL

Várkonyi Nándor a 20. századi magyar gondolkodástörténet egyik nagy talánya. Életművében egyenlő arányban keverednek egymással a népiek, a francia neokatolicizmus és a mítoszoknak valóságalapot tulajdonító mágikus realizmus törekvései.

Várkonyi az I. világháború frontján szerzett betegsége következtében süketült meg 1921-ben, és egy év múlva tért vissza Budáról szülővárosába, Pécsre, ahol 1975-ben bekövetkezett haláláig élt. Kitartó, állhatatos, grafomán. 1924 és 1956 között a baranyai megyeszékhely Egyetemi Könyvtárában dolgozik, s amint Hamvas a fővárosi közkönyv-

tárban, ő is kihasználja az időt. Előbbi krizeológiával foglalatoskodik, 1940-ben fejezi be két év múlva megjelentetett *Szíriat oszlopai* című művét, amely az emberiség őstörténet előtti korszakáról szól. A később tetralógiává bővített régészeti sci-fi írása közben azonban még van ideje Petőfit kutatni, magyar irodalomtörténetet írni, de arra is jut, hogy – amint megvallja – „kedvenc rögeszmémet haladéktalanul végrehajtsam: felhajtani minden sajtóterméket, mely választott pátriámra, a Dunántúlra vonatkozik”.

Várkonyi Nándor a szorgos olvasás mellett 1921-től (egészen 1966-ig) számtalan túrát tett a Dunántúlon, s valójában e barangolásai emlékeiből, tapasztalataiból lett az a könyv, amely a két világháború között – nem csak rá, hanem másokra is (Babits Mihály, Keresztury Dezső, Kodolányi János, Sőtér István, Weöres Sándor) – jellemző Dunántúl-mánia betetőzése, egyszersmind utolsó dokumentációja is volt. Szobájában egyébként egy kép függött: Kőrösi Csoma Sándoré. Dunántúl-könyve egyszerre szubjektív vallomás és tájtörténeti kézikönyv, amelyet a megírást hitelesítő vándorlások fűznek össze. 1940-ben a Nyugatba és a Vasi Szemlébe írt két, dunántúli költészetről szóló munkája után fogott hozzá a tájegység morfológiájának és történetének alaposabb kutatásába, ám a kiadást a fokozódó veszélyérzet siettette. Ő maga nyilatkozott úgy, hogy a náci megszállás alatt befejezett, s 1944. május végén megjelentetett *Magyar Dunántúl* tulajdonképpen „tiltakozás a német hódítás ellen”. Mivel „a németek be akarták kebelezni a Dunántúlt – mondta –, erre volt ez a könyv a válasz”. (A halála évében megjelent második kiadás címe már csak *Dunántúl* volt.)

A tudományos forrásbázison alapuló szakszerű leírások mindenütt esszéisztikus megfogalmazással és belefeledkezésre alkalmas kultúr- és tájtörténeti meséléssel vegyülnek, miközben lassacskán kibontakozik a Dunántúl lényege, sajátos karaktere, rá jellemző „táji alkata”. Ez nem más, mint a táj és a nép egymást kölcsönösen formáló, kiegyenlített viszonya, ahol a természet a maga zord megszelídíthetlenségével nem űzi el az embert, amely cserébe nem formálja azt szélsőséges módon saját képére. Az a szerves egység, amelyet az ezer éven keresztül lakott pannon vidék növényyszerű viszonyba lépő tája és népe kialakított, minden szempontból szélsőségektől mentes. Amint a végletektől tartózkodó dunántúli táj lágy lankái és hullámzó dombháta földrajzi értelemben hordozzák a „változatos harmóniát”, úgy bontakozik ki itt az „egyensúlyozott szellemi termékenység”. A Dunántúlon belüli kistájak, szubrégiók, apró vidékek mozaikja pedig visszatükröződik a mérsékletben, a szelídségben és a mellérendelő gondolkodásban. „Összehangoló, idillikus szépségű, benső bájú vidék, a mély kedély hazája és kifejezője” – olvassuk.

Várkonyi a római kori latin telepeseknél jobban értékelte az előttük itt élő keltákat és illíreket, valamint a germánoknál és szlávoknál az őket követő avarokat. A táj azonban másnak volt rendelve: „A rómaiak tartománnyá tették, a húnok, avarok, frankok megszállták, a szlávok lakták; a magyarok hazájukká tették. Ez a föld, mint ország, a magyarok műve. A többiek lakók, emberek voltak a tájon, a magyarság lett nép.” A türk-ugor magyarság itt telepedik le először, majd államot szervez a Kelet és a Nyugat hatá-

rán. Így a Dunántúl lesz „az új hajlék legbelsőbb szobája, az országépítés nagy színpada, Pannonia: ez a legtisztább magyarság európai fészke”. 1514-ig vagy 1526-ig így is marad ez, majd következik a romlás korszaka. A magyar egység szellemét tovább hordozó királyi Magyarország a Dunántúlra szűkül le. Az akkoriban is aktuális „két pogány közt” dilemmájára Zrínyi kérdését – „bízol-é németben”? – idézve emlékeztet Várkonyi. A török kiverése utáni „német hódítás” évszázada során a cél az volt, hogy a Dunántúl „germanizáltassék”. A 18. század végén azonban eljött a „magyar hódítás” ideje. A franciás-németes, kálvinista Kazinczy-féle felfogással szemben a Dunántúl deákos-magyaros, katolikus mentalitását említi ki Várkonyi, amely Kisfaludy, Vörösmarty és Széchenyi révén érvényesült a magyarság életében.

Pannonia provincia a rómaiak alatt azt kapta feladatául, hogy „a barbaricum folyton rohamozó erői ellen” limesként védje a birodalmat. Ezt fenntartva, az utolsó oldalakon Várkonyi úgy fogalmazza át a Dunántúl korában érvényes hivatását, hogy – illeszkedve alkatához – „a hagyományok és a reformok kiválogatásával” fejezze be a reformkor nagy művét, és a dunántúli táj, valamint a magyar nép organikusan nőtt egységét bontakoztassa ki. Méghozzá az egész ország javára.

Békés Márton

Mezőség, 1997